

JÜRGEN FARENSBACH (1551/52–1602) ÜHE EESTIMAA PÄRITOLU VÄEPEALIKU SÕJATEEST

ANDRES PARVE

Rootsi-Poola sõja (1600–1629) esimesel etapil saavutasid Rootsi väed Södermalandi hertsogi Karli¹ juhtimisel mitmeid võite Liivimaal paiknenud Poola-Leedu vägede üle ja kui rootslased vallutasid 3. novembril 1600. aastal Viljandi linnuse, pidi poolakate madala võitlusmoraaliga välivägi hoopis Riiga taganema. Liivimaa aadelkonna liikmed hakkasid tasapisi üle minema Rootsi poolele. See omakorda sundis veel kiiremini alistuma neid poolakate käes olevaid linnuseid, mille ülemad olid kohalikud aadlikud.² Rootsi vägede ees liikusid kohalikest sakslastest agendid, kes kutsusid liivimaalasi alistuma – hertsog Karl kinnitas kõigi Liivimaa aadlikest ületulnute ajutisi privileege.³ Rootslaste leeri meelitati üle tulema ka Poola Liivimaa välivägede ülemat Jürgen Farensbachi, kuid tema kirjalik vastus hertsog Karlile oli resoluutne: “Jumal hoidku mind ja teisi ausaid inimesi sellise vandemurdmise eest. Ennemini varanduseta ja eluta kui vandeta ja auta”.⁴

Jürgen Farensbachi nimi on laiemale eesti lugejaskonnale arvatavasti tundmatu. Võiks küsida, miks peaks tänapäeva lugejale huvi pakkuma üks sõjamees teiste 16. sajandi sõjameeste hulgast. Küsimusele pole võimalik üheselt vastata, kuid kindlasti väärib tähelepanu tõik, et Farensbachi elukäik oli tihedalt seotud Eestiga ning temas voolas arvatavasti eesti verd. See Läänemaa aadlik, kellest sai arvestatav sõjamees ja väepealik 16. sajandi II poole Kirde-Euroopa sõdades, õppis noorukina sõjakunsti rootslaste teenistuses, sõdis hiljem Prantsusmaal admiral Coligny⁵ poolel ja türklaste vastu Saksa Rahva Püha Rooma Keisririigi eest ning võttis osa ka Madalmaade

¹ Hilisem Rootsi kuningas Karl IX (1550–1611, kuningas 1604–1611).

² **Kruus, H.** 1940. Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts. Lk 45. [Edaspidi **Kruus 1940**]

³ **Libe, J. et al.** 1997. Eesti rahva ajalugu 3. Vana Liivimaa Eesti riikkondliku lahustumise ajastul. Tallinn: Ilo Print. Lk 832. [Edaspidi **Libe et al. 1997**]

⁴ **Libe et al.** 1997. Lk 832.

⁵ Gaspard de Coligny (1519–1572), Prantsuse admiral, hugenottide (reformatsiooni pooldajate) juht ja kuningas Charles IX mõjukas nõunik, Hispaania-vastase poliitika üks initsiaatoreid.

vabadussõjast. 1570. aastal pöördus ta tagasi Eestisse, oli seejärel segatud Tallinnas rootslaste vastu suunatud mässu, mida juhtis tema onu Klaus Kursell, Rootsi vägede Liivimaa välioberst, kuid pääses selle nurjumisel repressioonide eest põgenema. Farensbach oli venelaste vang ja hiljem nende väejuht võitluses tatarlaste vastu, seejärel ka Taani ja Poola teenistuses. Aastail 1579–1584 oli ta Taani kuninglik asehaldur Saaremaal, samas aga ka kuningas Sigismund III Vasa andunud poolehoidja, kes võitles Sigismundi konkurendi hertsog Karli vastu, sai 1602. aastal Viljandi linnuse piiramisel haavata ja suri saadud haavadesse.⁶ Farensbachi 1590. aastate lõpus valmistatud gravüüri (vt joonis2, lk 162) ümbritseb ladinakeelne tiitel “*In Karkus haeres, palatinus vendensis, militiae nobilitatis Livonicae, Tervenensis, Ruginensisque etc praefectus*”⁷, mida võib eesti keelde tõlkida järgmiselt: „Karksi pärija, Võnnu⁸ vojevood, Liivimaa rüütelkonna, Tarvastu, Ruhja *etc* valitseja.”

Sissejuhatus

16. sajand oli murranguline ja tähenduslik mitmes valdkonnas. Meie kultuurikontekstis kasutusel oleva ajaloolise periodiseerimise kohaselt on see üleminek keskajast uusaega. Sõjanduses tulid sel ajal laiemalt kasutusele tulirelvad ning senisele usuliselt ühtsena püsinud roomakatoliiklikule Euroopale andis otsustava löögi reformatsioon. Murrangutest ei jäänud kõrvale ka Liivimaa, see tähendab Saksa ordu Liivimaa haru (edaspidi *Liivimaa ordu*), Riia peapiiskopkond, Saare-Lääne, Tartu ja Kuramaa piiskopkond. Need olid pidevalt vaenujalal olevad suveräänsed valitsuspiirkonnad, kes vaatamata mitmetele pingutustele ei suutnudki rajada ühtset riiki.⁹ Kui Vana-Liivimaa konföderatsioonil oli 14.–15. sajandil õnnestunud edukalt tõrjuda välisvaenlaste sissetunge ning tegeleda aktiivselt vallutuspoliitika ja sõjategevusega naaber-konnas, siis 16. sajandil olid märgatavalt tugevnenud naabruses asuvad Moskva, Rootsi ning Poola-Leedu riigid. Hoobiks oli ka Saksa ordu sekulariseerimine 1525. aastal, mistõttu

⁶ **Cederberg, A. R.** 1926–1929. Eesti biograafiline leksikon. Tartu: Loodus. Lk 88–89. [Edaspidi *Cederberg 1926–1929*]

⁷ **Hilchen, D.** 1609. Vita illustris et magnifici herois Georgii Farensbach, Palatini olim Vendensis etc. quam David Hilchen, secretarius S. k. M. notarius terrestris Vendensis descripsit: eidemque stemma, litteras extremas atque epitaphia adjecit. Zamoscii. [Edaspidi *Hilchen 1609*]

⁸ Tänapäeva Läti ja Venemaa kohanimedid on artiklis võimaluse korral nimetatud eestipäraselt.

⁹ Vt **Kreem, J.** 2002. The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century). Tallinna Linnaarhiivi toimetised 6. Tallinn: Ilo.

siinne tugevaim sõjaline jõud – Liivimaa ordu – ei saanud loota enam sõjalisele välisabile. Ka Saksa Rahva Püha Rooma Keisririigi sõjaliste ressursside koondamine türklaste Ottomani impeeriumi vastu tähendas Liivimaale halba.

Liivimaa nõrkus ei jäänud naabritele märkamata. Kiiresti tugevnev ja tatarlaste arvel kasvav Moskva rüüstevägi tungis 1558. aasta jaanuaris nn Tartu maksu ettekäändel Liivimaale.¹⁰ Ajaloolane Margus Laidre on nimetanud 1558–1583 peetud Liivi sõda 16.–17. sajandil toimunud nn Saja-aastase sõja üheks etapiks, mille tulemusel jaotati ümber võimupiirid kogu Kirde-Euroopas.¹¹ Pärast Liivimaa ordu hävingut langesid Vana-Liivimaa osad erinevate isandate võimu alla: Liivimaa ordu alistus Poola-Leedule, Tallinn ja Harju-Viru rüütelkond Rootsile, Saare-Lääne piiskopkond Taanile, samas enamik Mandri-Eestist oli venelaste valduses. Selline oli olukord 1561. aasta lõpuks. Käeoleva artikli peategelane Jürgen Farenbach oli sel ajal kümneaastane. Tema sõjaajalooline roll kerkib esile alles Liivi sõja lõppedes, kui Liivimaal hakkas kindlustuma uute isandate võim.

Allikad

Jürgen Farenbachi kohta käiv historiograafia ei ole kuigi ulatuslik. Teda mainitakse näiteks Russowi kroonikas¹², samuti on temast pikemalt kirjutatud Kelchi kroonikas¹³. Farenbachi kaasaegne ja humanistist sõber, Riia linna sündik ja Võnnu (Cesis, Wenden) maakohtu notar David Hilchen on avaldanud tema kohta ladinakeelse biograafia ”Vita illustris et magnifici herois Georgii...”¹⁴, mida on oma töödes põhiallikana kasutanud eelkõige baltisaksa ajaloolased. Ajastule iseloomulik on Jürgen Farenbachi abikaasa Sophie surma puhul Riias välja antud saksakeelne trööstikiri (*Trosst Schrift*) ehk lohutusraamat, kus lisaks žanritüüpilistele piiblitšitaatidele on mainitud ka perekonnaliikmeid.¹⁵ Tallinna Linnarhiivis on säilinud Farenbachi

¹⁰ **Kruus, H.** 1924. Vene-Liivi sõda: (1558–1561). Tartu: Loodus. Lk 43 [Edaspidi *Kruus 1924*]

¹¹ **Laidre, M.** 2000. Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. – Akadeemia, nr 5. Lk 931–956.

¹² **Russow, B.** 1993. Liivimaa kroonika. Tallinn: Hotger. Lk 190–211. [Edaspidi *Russow 1993*]

¹³ **Kelch, C.** 2004. Liivimaa ajalugu. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv. Lk 218.227.267. 273.293.297-298.309-310.339-342.346-347.352. [Edaspidi *Kelch 2004*]

¹⁴ Vt **Hilchen** 1609.

¹⁵ **Lemchen, Laurentio M.** 1599. Trosst Schrift Dem Erleuchte Wollgeboren Gestrengen vnd Edlen herrn Goergen Farenbach, Erbherren auss Karkus, Obristen Woywoden in Liefflandt zu Wenden/ Köningl. Mayest. Kriegsobersten vber die

kirjavahetus Tallinna linnaga.¹⁶ Peamiselt on Farensbachi vastu huvi tundnud baltisaksa ajaloolased Theodor Schiemann¹⁷, Martin Körber¹⁸ ning Johannes Lossius¹⁹. Viimati nimetatud autori käsitluse kohaselt on Jürgen Farensbach kolmas olulisem Liivimaa palgasõdurite pealik Caspar von Oldenbockumi ja Klaus Kurselli kõrval. Farensbachist on juttu ka Ernst Seraphimi biograafias Rootsi vägede ülemjuhatajast Klaus Kursellist, kelle õepojana on Farensbachi roll Liivi sõja Eesti sündmustes siiski teisejärguline.²⁰

Siiani täpsem, kuid siiski veel liiga üldine ja lünklik eestikeelne käsitlus Farensbachist on juba eespool viidatud artikkel „Eesti biograafilises leksikonis”. Viimastel aastatel on Farensbachi tegevust käsitletud Andres Adamsoni monograafias hertsog Magnusest²¹ ning artiklis Liivimaa mõisameestest Liivi sõja perioodil²². Farensbachi on maininud ka Vello Helk oma Tartu jesuiitide uurimuses.²³ Farensbachide suguvõsa on lähemalt uurinud Tallinna Tehnikaülikooli humanitaar- ja sotsiaalteaduste instituudi dotsent Jaanus Kiili.²⁴

Seega seisab tervikpildi loomine Jürgen Farensbachi elust ja tegevusest ning tema rollist tollasel poliitiliselt põneval ja keerulisel ajal veel ees.

Liefflandische Ritterschaft/ zu Taruest vnd Rügen Starosten. Riga. [Edaspidi *Lemchen* 1599]

¹⁶ **Tallinna Linnaarhiiv**. Fond 230. Nimistu 1. BG (Polonica). Kirjad aastatest 1595–1599.

¹⁷ **Schiemann, Th.** 1877. Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts. Mitau: E. Behre's Verlag. [Edaspidi *Schiemann* 1877]

¹⁸ **Körber, M.** 1885. Bausteine zu einer Geschichte Oesels, fünf Jahrhunderte, von der heidnischen Vorzeit bis zum Frieden von Nystädt. Arensburg: Typographie des Arensburger Wochenblattes. [Edaspidi *Körber* 1885]

¹⁹ **Lossius, J.** 1878. Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot. [Edaspidi *Lossius* 1878]

²⁰ **Seraphim, E.** 1897. Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit: ein Bild Ehstlands in der ersten Zeit schwedischer Herrschaft. Reval: Franz Kluge. [Edaspidi *Seraphim* 1897]

²¹ **Adamson, A.** 2005. Hertsog Magnus 1540–1583. Tema elu ja aeg. Tallinn: Argo. Lk 9.35.65.133–134.136.170.177.179. [Edaspidi *Adamson* 2005]

²² **Adamson, A.** 2006. Liivimaa mõisamehed Liivi sõja perioodil. – Acta Historica Tallinnensia 10. Tallinn. Lk 20–47. [Edaspidi *Adamson* 2006]

²³ **Helk, V.** 2003. Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas. Tartu: Ilmamaa. Lk 39–40.129. [Edaspidi *Helk* 2003]

²⁴ **Kiili, J.** 2006. Vaimõisa mõisa ajaloost. – Läänemaa Muuseumi Toimetised X. Haapsalu: Läänemaa Muuseum. [Edaspidi *Kiili* 2006] Vrd ka **Kiili, J.** 2005. Farensbachid Vana-Liivimaa ajaloos. Ettekanne Läänemaa Muuseumi XII ajalookonverentsil, 2. juuli. Haapsalu. [Edaspidi *Kiili* 2005] Vrd ka **Kiili, J.** 2007. Jürgen Farensbach – mees Haimrest, kellest kirjutatakse kogu Euroopas. – Nädaline, 10. veebruar. Lk 8, 13. [Edaspidi *Kiili* 2007]

Päritolu

Jürgen Farenbach (alamsaksa *Varensbecke* 'parasoja') pärines Saare-Lääne piiskopkonna aadliperekonnast, kellel olid mõisad peamiselt Läänemaal ning kodukirik Märjamaal. Farenbachide aadlisuguvõsa oli piiskopkonnas Uexküllide järel mõjukuselt teisel kohal ja sellest võrsus erinevatel aegadel nii rüütelkonna peamehi kui ka piiskopliku toomkapiitli liikmeid. Suguvõsale kuulus Läänemaal kümme mõisa (Suur-Uugla, Vaimõisa-Kõrvetaguse-Haimre-Valgu kompleks ja veel väiksemaid alasid, sealhulgas Põhja-Tartumaal). Farenbachide suguvõsa uurija Jaanus Kiili väitel on suguvõsa nimena aegade jooksul kasutusel olnud mitmeid erinevaid variante, näiteks Varnsbeke, Varensbeke, Varnsbach, Varnspech, Farenbeck, Farenbeke, Parembeke jne. Parenbeke (Parasmägi) perekond on Eestis registreeritud hiljemalt 13. sajandi lõpus. Nad olid sugulased Wacke perekonnaga, kellest hiljem said Uexküllid. Suguvõsa Reinimaa päritolu, millele viidatakse Schiemanni ja teiste baltisaksa ajaloolaste kasutatud allikates, ei saa Jaanus Kiili väitel siiski usaldusväärset tõestada.²⁵

1241. aastast on teada sissekanne „Conradus iuvenis, de Massow”, kelle nimeline isik on mõningatel andmetel esimene Varensbeke.²⁶ Jaanus Kiili on esitanud hüpoteesi, et Conrad abiellus Parenbychi²⁷ (Parasmäggi, Parasmaa) külavanema tütreaga ja nii võis tekkida uus suguvõsa liin²⁸. Hilisemast ajast on teada *dominus* Bertramus de Parenbeke, kelle kohta on säilinud kirjalikke materjale aastatest 1298–1310.²⁹

²⁵ **Autori kirjavahetus J. Kiiliga.** 2005. J. Kiili toetab seisukohta, et Parembeked-Farenbachid olid Eestimaa põlisaadlikud, kes algselt olid Taani kuninga vasallid Põhja-Eestis ning 14. sajandil paiknesid ümber Läänemaale. Suguvõsa on J. Kiili arvates Eesti päritolu.

²⁶ **Johansen, P.** 1933. Die Estlandliste des Liber Censur Daniae. Reval: F. Wassermann. S. 890–893. [Edaspidi *Johansen 1933*]

²⁷ P. Johanseni arvates olevat üks ristiv preester andnud tänapäevasele Parasmaa külale (ca 24 km Tallinnast ida pool) nimeks Parenbychi. Hilisematel aegadel on alamsaksakeelsetes ürikutes selle küla nimeks Parenbeke, aastal 1519 Paremeck ning aastal 1765 Parrasmäggi. (Sarnase nimemuutuse olevat läbi teinud ka näiteks kohanimi Kullamaa (saksa Goldenbeck), mille varasem nimekuju olnud Kullda(n)megky). Vt **Johansen, P.** 2005. Kaugete aegade sära. Tartu: Ilmamaa. Lk 73–74. [Edaspidi *Johansen 2005*]

²⁸ Samamoodi tekkisid mitmed hilisemad tuntud aadlisuguvõsad, näiteks Uexküllid.

²⁹ Tema kolm poega – Bertramus (1298–1343), Jacobus (1298–1322) ja Willekinus (1298–1318) – olid rüütliid. Bertramus oli 1343. aastal Taani kuninga asehalduri (*hauptmann, capitaneus*) asetäitja Tallinnas. Vt **Johansen** 1933. S. 892.

Aja jooksul muutus suguvõsa nimekuju Varenbeckest Farensbachiks (Fahrenbachiks). Selle muutuse kohta³⁰ on selgituse andud Paul Johansen³¹. *Biki* olevat vanasaksi vorm sõnast *beke*, tänapäeva saksa keeles tähendab *Bach* jõge või oja.

Olgu suguvõsa juured ja korrektne nimekuju ning selle etümoloogia millised tahes, fakt on see, et Wolmar Farensbachi³² ja Jürgen Kurselli tütre abielust sündis kas 1551. või 1552. aastal poisilaps, kellele pandi vanaisa järgi nimeks Jürgen³³. Kirjanduses esineb Jürgen (Jörgen) Farensbachi eesnimena ka kujul Georg (ladina Georgius Farensbecius), Vene allikates vastavalt Юрий Францбек ning Poola ajaloo on ta jäädvustunud kui Jerzy.

Juba varajases nooruses kaotas Jürgen Farensbach oma isa ning teda kasvatas arvatavasti onu Dietrich Farensbach.³⁴

Liivi sõjas võitlesid kohalikud aadlisuguvõsad erinevate isandate eest, samuti ei olnud selles midagi iseäralikku, kui ühe perekonna liikmed võitlesid erinevatel pooltel. Teisiti polnud ka Jürgen Farensbachi suguvõsa puhul. 1561. aastal oli enamik tema emapoolsetest sugulastest Kursellidest asunud Rootsi kuninga teenistusse³⁵, seevastu isapoolsed sugulased

³⁰ Ehk teisisõnu selle kohta, kuidas muutub tüvi *beke* (*berg* 'mägi') *bach*'iks ehk ojaks.

³¹ Johansen 2005. Lk 73.

³² Ühe allika kohaselt oli Wolmar Farensbach Liivimaa ordumeistri saadik keisri ja paavsti juures (vt **Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften**. 1929. Teil 1. Livland: Görlitz. – Digitale Bibliothek – Münchener Digitalisierungszentrum (MDZ), kodulk., 14.09.2006). [Edaspidi *Genealogisches Handbuch...*, *kodulehekülg*.]

³³ Tollal oli traditsiooniks anda poisilastele vanaisa nimi. Jürgen Kursell Sõmerpalust (surnud 1558) oli 1544–1550 Tartu piiskopkonna stiftifoogt. Ta oli abielus Ebbe Uexkülliga Veliselt, kellega tal oli kaheksa last. Nende esimene tütar abiellus Wolmar Farensbachiga, kellele kuulusid Haimre, Nõlva ja Nurme. Jürgen Farensbach pani hiljem oma isa järgi pojale nimeks Wolmar, jätkates sel moel vanaisa nime andmise tava.

³⁴ Dietrich Farensbach vanem Haimrest (?) oli 1562. aastal Kuressaare *Statthalter*, pärast naasmist Rootsi vangistusest 1573. aastal aga hertsog Magnuse õuenõunik, 1576. aastal Kuressaare viitsekuberner. Pärast seda viibis ta kuni 1586. aastani Poolas. (**Autori kirjavahetus J. Kiiliga**. 2005.)

³⁵ Klaus Kursell (surnud 1570) oli Rootsi välioberst aastail 1567–1570. Henrik (Heinrich) Kursell (surnud 1606) oli mõisameeste ja hiljem rüütelkonna leitnant. 1570. aastal viidi ta Rootsi vangi, 1603. aastal oli ta Haapsalu *Statthalter*. Jost Kursell (surnud 1606) oli aastail 1588–1606 Rootsis Örebrö asehaldur. Wolter Kursell (surnud 1608) oli 1579. aastal Poola teenistuses ning 1602. aastal Haapsalu *Statthalter*. Christoffer Kursell (langenud 1577. aastal Võnnus) oli 1567. aastal Saaremaa toomhärja, hiljem hertsog Magnuse õuejunker. Vt **Seraphim** 1897.

Farensbachid olid selgelt taanimeelsed ja astusid hertsog Magnuse teenistusse³⁶.

Sõjatee algus

Kui Tallinnas baseeruvad rootslased³⁷ valisid 1563. aastal uueks vallutuspiirkonnaks hertsog Magnusele kuuluvad Läänemaa alad, oli see pöördepunktiks noore Jürgen Farensbachi elus. Taani ja Rootsi vahel algas Põhja-maade Seitsmeaastane sõda (1563–1570)³⁸, kuid enne veel, kui sõjategevus sai ametlikult alata, ründasid rootslased 28. juulil 1563. aastal hertsog Magnusele³⁹ kuulunud Haapsalu linnust. Hertsog Magnuse alamad, sealhulgas Läänemaa aadelkond, kogunesid Haapsalut kaitsma.⁴⁰ 7. augustil 1563. aastal linn siiski alistus ning rootslased rüüstasid armutult Läänemaad.⁴¹ Vangistati mitmed olulised aadlimehed, kelle seast hiljem viidi

³⁶ Kui hertsog Magnus 1559. aasta aprillis Kuressaares maabus, valis ta enda juurde kogunenud aadlike hulgast nõukogu, kuhu kuulus toomhärana ka Diderich von Parenbeke Haimrest. 1563. aastal on hertsog Magnuse nõukogusse kuulunud Johann Farensbach vanem Uuglast, Heinrich Farensbach Päädevast ja Diderick (Dirich, Dietrich) Farensbach vanem. (**Autori kirjavahetus J. Kiiliga**. 2005.)

³⁷ 1561. aastal andis Rootsi kuningas Erik XIV nn Eriku privileegi, mis kehtis Tallinnale ja Harju-Viru rüütelkonnale, see laienes Läänemaa rüütelkonnale alles 1584. aastal. Samas enamik Läänemaa aadlist pooldas venelaste väljaajamiseks Saare-Lääne alade koostööd Poolaga (viimane Liivi ordumeister G. Kettler oli sõlminud Poola-Leeduga ametliku kaitslepingu, mida järgiti).

³⁸ Liivimaal oli tekkinud Euroopa poliitilises tüliküsimuses kõrvaline roll, kus võideldi väiksemate vägedega ning oodati mujalt suuremaid ja otsustavamaid tagajärgi. Järgnenud 20 aastal oli esimene n-õ vabadussõda, kus kohalik aadel (elanikkond) püüdis Poola-Rootsi-Venemaa vahel laveerides endist iseseisvust kas säilitada või siis võimalikult soodsatel tingimustel Liivi ordumeistri asemele uut formaalset suverääni saada. Hiljem püüdis kohalik aadel enese ellujäämiseks pakkuda oma teeneid palgasõduritena enamikule siinsetele suurvõimudele.

³⁹ Hertsog Magnuse kohta vt **Adamson** 2005.

⁴⁰ 24. juulil 1563. aastal oli Läänemaa rüütelkonnal Haapsalus 78 hobust. Seal oli ka Dietrich Farensbeck koos vooi ja kolme hobusega, Winrich Farensbeck kolme hobusega ja Heinrich Farensbeck kuue hobusega, lisaks teised Läänemaa aadlikud. **Helk, V.** 1988. Zwei Musterrollen von Hapsal und der Wieck aus dem Jahre 1563. Ostdeutsche Familienkunde 3. Neustadt a.d. Aisch. Lk 354–359. [Edaspidi **Helk 1988**]

⁴¹ Läänemaa aadli jaoks oli nn väikesõda võrreldav venelaste rüüsterkedega. 1561. aastast kuni 1568. aastani „vabastasid“ Tallinnas maabunud rootslased tule ja mõõgaga Läänemaa. Mõisad rüüstati ja põlvkondade kogutud varandused tassiti sõjategevuse käigus laiali. Kohalik aadelkond võitles nii rootslaste kui taanlaste-poolakate poolel, kuid proovis selles võitluses ka iseseisvalt figureerida. Põhiliselt

Lihulast Rootsi järgmised isikud: Dietrich Farensbach Haimrest, Klaus Aderkas, Otto Gilson, Reinhold Herkel, Johan Farensbach Uudeküläst, Jürgen Uexküll Konuverest, Heinrich Live ja Jacob Tifter.⁴² Need oli Läänemaa aadelkonna juhtfiguurid, kes olid ka hõimlased.⁴³

See, kus tollal oli Jürgen Farensbach, on teadmata. Arvestades rootslastepoolset ohtu, võis ta olla Haapsalus või Lihulas, mis olid Läänemaa ainsad linnused. David Hilchen on kirjutanud, et juba kümneaastase poisina jättis Jürgen Farensbach maha oma kodupaiga ning siirdus Rootsi. Kuna rootslased viisid vangidena Rootsi ka tema onu Dietrich Farensbachi, kelle juures noormees elas, võib oletada, et tema sattumine Rootsi on seotud onu ja teiste sugulaste vangistamisega. See ei ole kahjuks teada, milline oli Rootsi viidud Läänemaa aadli põhifiguuride vangistusrežiim.⁴⁴

Rootsis õppis Jürgen Farensbach sõjakunsti aluseid ning värbas väidetavalt oma esimese palgasõdurite salga (*Commando*).⁴⁵ Ei ole siiski teada, missugune roll sai palgasõdurite värbamisel olla nii noorel poisil. Mitmed ajaloolased on Jürgen Farensbachi nooruseeiklused Euroopas seadnud kahtluse alla, kuna ei peeta usutavaks tema osalemist sõjategevuses 14–18-aastaselt.⁴⁶ Siiski pole ka põhjust väita, et Jürgen pidi koos onuga Rootsis vangis istuma. Ei ole võimatu, et ta liikus tõesti mööda Euroopat ringi palgasõdurite jõugus, kas siis koos sugulastega või omapäi, sõdades Prantsusmaal, Ungaris ja lõpuks Madalmaades. Tol ajal oli rüütlikasvatuse juurde kuuluv sõjameheks sirgumise teekond erinevates riikides ja õukondades küllaltki levinud. Seda kutsuti *kavaljeertuuriks*. Kahjuks puuduvad andmed Farensbachi üldhariduse kohta, kuid ilmselt juba varakult alustatud sõjamehekarjäär ei võimaldanudki korralikku haridust saada ning teadmised ja oskused tulid eelkõige elupraktika kaudu. Hiljem erinevates (eriti Taani) õukondades viibides võis ta oma nooruse vajakajäämisi hariduse vallas ka

palgasõduritest koosnevate vägedega peetud Läänemaa väikesõda oli Läänemaa aadli ja talupoegade jaoks ränk koorem. Enamiku palgatud ratsaväelastest moodustasid *Hofleute* 'd-mõisamehed.

⁴² **Russow** 1993. Lk 150.

⁴³ Heinrich Li(e)ve oli Winrich Farensbachi väimees, Teenuse ja Sooniste mõisa omanik; Reinhold Herkel oli pärit Härglast. Christoph Treyden Riisiperest oli Haimre Dietrich Farensbachi väimees. (**Autori kirjavahetus J. Kiiliga**. 2005.)

⁴⁴ Rootsist vangistusest pääses Heinrich Farensbach alles 1568. aastal. Arvatavasti olid Farensbachid Rootsis vangis kuni Eerik XIV surmani, kindlasti vabastati vange Põhjamaade Seitsmeaastase sõja lõppedes 1570. aastal, kui sõlmiti Stettini rahupeping Taani ja Rootsi vahel (info pärineb Jaanus Kiililt).

⁴⁵ **Schiemann** 1877. S. 57.

⁴⁶ Vt **Adamson** 2005. Lk 133–134.

tasa teha. (On teada, et osa Farensbachi sugulastest oli 1500. aastate alguses õppinud Saksa ülikoolides usuteadust jm.⁴⁷)

Kui Jürgen Farensbachi minek 1563. aastal Rootsi on oletus, siis tema naasmine Eestisse 1569. või 1570. aastal on kindel fakt. 18-aastasena asus Farensbach oma onu Klaus Kurselli ülemjuhatusel all mõisameeste⁴⁸ juhina Rootsi kuninga teenistusse⁴⁹. Pärast pöördumist kodumaale (arvatavasti 1570. aasta veebruaris) osales Jürgen Farensbach Tallinnas Klaus Kurselli juhitud Rootsi-vastases mässus, mille põhjuseks oli pikka aega maksmata jäänud palk Kursellile ja kolmele mõisameeste lipkonnale.⁵⁰ 7. jaanuaril 1570. aastal vallutas Klaus Kursell koos oma alluvate rittmeistritega palga saamise eesmärgil Toompea endise ordulossi. Mõisamehed said lossi kaitsemeeskonnast jagu ning võtsid kuberneriga koos naise ja lapsega vangi.⁵¹ Lossius lisab, et mässus osales ka Jürgen Farensbach kui Kurselli rittmeister.⁵² 18. jaanuaril 1570. aastal sõlmiti kuberneriga kokkulepe, mille kohaselt lasti kuberner koos lähedastega vabadesse ning lepiti kokku, et Toompea loss jääb mõisameeste kätte kuni järgmiste suvistepühadeni, seniks kui rootslased oma võla ära maksavad.

Samal ajal pakkus Moskva suurvürst, ennast Vene tsaariks nimetav Ivan IV⁵³, hertsog Magnusele Liivimaa kuninga tiitlit. Seni Magnusele lootnud Läänemaa aadel hoidus nüüd kas Poola või Rootsi poolele. Hertsog Magnus

⁴⁷ Tema vanaisa Jürgen Kurselli vend Reinhold Kursell oli 1549. aastal üliõpilane Wittenbergis.

⁴⁸ Mõisameeste üksused koosnesid kohalikest aadlilipkondadest, kuid võitlesid Rootsi kuninga eest. Mõisameeste tegevust kajastavates eestikeelsetes töedes on tähelepanuta jäetud aspekt, mida on rõhutanud baltisaksa ajaloolased. Nimelt on mõisameeste juhid enamasti kohalikud rüütelkonna esindajad (Kursell, Maydell, Dücker, Uexküll, Rosen jne), välismaalasi on rittmeistrite seas suhteliselt vähe. Kohalike aadlike tegevuses ei tohiks alahinnata nende soovi leida oma kodumaale parim võimalik maaisand. Kahtlemata oli mõisameeste juhtide hulgas ka avantüriste. Samas ei tohiks unustada, et nende tegevust, eriti 1560. aastatel, oli kindlasti mõjutanud ka rüütelkonna juhtfigureide tegevus ja tahe, sest suurmaaomanikena oli aadelkonna huvi säilitada rahu ja oma privileegid määrav. Mõisameeste tegevus näitab ilmekalt, kuidas üks relvakandmisõigusega elanikkonnakiht korporatiivselt organiseerus ja segastes oludes paremat lahendust üritas otsida. See on tähtis hetk Liivi sõja sotsiaälajaloos. Mõisameeste kohta vt lähemalt **Adamson** 2006. Lk 20–47.

⁴⁹ **Cederberg et al.** 1926–29. Lk 88.

⁵⁰ **Adamson** 2005. Lk 105.

⁵¹ **Kelch** 2004. Lk 216.

⁵² **Lossius** 1878. S. 65.

⁵³ Ivan IV (Иван IV Васильевич, 1530–1584), Moskva suurvürst 1533–1547, Vene tsaar 1547–1584.

leppis Klaus Kurselliga kokku Toompea üleandmise taanlastele.⁵⁴ Enne Moskvasse minekut saatis Magnus Kurselli vägede tugevdamiseks 200 musketäri Saaremaalt. Nende kaitseks lähetas Kursell vastu kaks lipkonda ratsameestest mõisamehi, mille arvelt Tallinna garnison oluliselt nõrgenes. 24. märtsil 1570. aastal tungisid rootslased, kelle käsilased olid eelnevalt valvurid purju jootnud, 300 mehega läbi müüriaugu Toompea linnusesse ning võtsid Klaus Kurselli koos tema pealikega vangi.⁵⁵ Jürgen Farensbachil õnnestus läbi kloaagiaugu linnusest alla ronida ja Läänemaale põgeneda.⁵⁶

Teenistus venelaste juures

Farensbachi edasise tegevuse kohta andmed erinevad. Ühe allika kohaselt vangistasid ta Läänemaal venelased ja viisid Moskvasse.⁵⁷ Teise allika kohaselt olevat Läänemaa rüütelkond määranud ta Moskvasse lähetatud saatkonda⁵⁸, kuid ilmselt sattus ta venelaste kätte vangi⁵⁹. Ivan IV käskis Venemaale jõudnud saatkonna ahelates Moskvasse tuua.⁶⁰ Kuna Ivan IV hullumeelsushood oli avalik saladus, ootasid vangid hirmuga iga päev tsaari tujudest lähtuvat surmaotsust.

Schiemann väidab, et üksnes Jürgen Farensbach ei lasknud tujul langeda ning pälvis julge käitumisega Ivan IV tähelepanu, kes tavaliselt oli harjunud oma alluvate ja vangide silmis hirmu nägema. Ivan IV oli lasknud hukata mitmed oma andekamad väejuhtid ning oli nüüd tatarlaste ohu tõttu sunnitud

⁵⁴ **Kelch** 2004. Lk 217.

⁵⁵ Klaus Kursell toodi 31. mail (3. juunil) 1570. aastal Tallinna lossis kohtu ette. Süüdistatuna reetmises, löödi Klaus Kursellil ja tema lähimatel abilistel pea maha.

⁵⁶ **Kelch** 2004. Lk 218.

⁵⁷ **Cederberg et al.** 1926–1929. Lk 89.

⁵⁸ Ehk on Schiemann Läänemaa saatkonna all silmas pidanud hertsog Magnuse saatkonda. 1569. aasta septembris saatis hertsog Magnus oma saadikud Tönnies Anton Wrangeli Roelast, Conrad Bourmeisteri ja Claus Aderkase Moskvasse. Saatkond kohtus tsaariga ja sai 1569. aasta novembris lubaduse, et Magnusele ja tema järeltulijatele antakse terve Liivimaa lääniks, elanikele tagatakse nende usk ja vaba kauplemine ning kõik õigused säilitatakse. 1570. aasta jaanuari lõpus tulid saadikud Moskvast tagasi. Kroonik Russow kirjutab selle kohta järgmiselt: “Siis läks Magnus, haaratuna oma võimuihast ja venna Taani kuninga Frederichi õhutusel, Moskvasse; Ivan IV kuulutas ta juunis 1570 Liivimaa kuningaks. Seda olid korraldanud ja soovitanud Magnuse nõunikud, lootuses, /.../ et nad saavad niisuguste abinõude ja teede kaudu oma vana Liivimaa vabaduse ja heakorra uuesti kätte.” (**Russow** 1993. Lk 189.)

⁵⁹ **Schiemann** 1877. S. 58.

⁶⁰ *Ibid.*

leidma uusi sõjapealikke. Ivan IV märkas Farensbachi ja pakkus talle elu ning vabadust, kui Farensbach oleks nõus juhtima tsaari saksa soost palgasõdureid tatarlaste vastu.⁶¹

See, mis Moskvas juhtus, jääb ilmselt saladuseks, kuid igatahes võitis Farensbach Ivan IV poolehoidu ning asus tsaari teenistusse. Tähelepanu väärib asjaolu, et tsaar eelistas teiste kaasvangide seast just teda (tol ajal viibis Moskvas palju sõjakogemustega liivimaalasi) ja määras ta Saksa ratsaväe ülemaks. Moskva teenistuses oli mitmeid palgasõdurite üksusi juba suurvürst Vassili III aegadest. Sel segadusteajal ei usaldanud Ivan IV venelastest sõdureid ning lootis üle Euroopa värvatud palgasõdurite peale.⁶² Võib oletada, et Jürgen Farensbachile ei jäetud otsustamisel erilist valikut, teisalt oli määramine tsaari ratsaväe ülemaks karjääriredelil suur samm edasi. (Farensbachi biograafias rõhutatakse siiski peamise motiivina tema soovi asuda võitlusesse tatarlaste kui uskmatute vastu.⁶³)

Tundub, et baltisaksa ajaloolased pole hertsog Magnuse isikut Farensbachi Vene teenistuses olevate Saksa palgasõdurite pealikuks määramise juures eriti arvestanud. Samas on kinnitust leidnud järgmine tõsiasi: kui hertsog Magnus kuulutati Moskvas Liivimaa kuningaks, lasti vabaks ka sakslastest vangid.⁶⁴ Arvestades tollaegset praktikat ning Russowi väidet hertsog Magnuse nõunike rollist tema poliitika kujundamisel, võib oletada, et Farensbach sattus Moskvasse juba 1569. aasta saatkonnaga või siis 1570. aasta kevadel (see oleks samas välistanud tema osalemise Tallinnas Kurselli juhitud mässus⁶⁵) enne venelaste suvepealetungi Tallinna alla, kus ka hertsog Magnus ja mõisamehed⁶⁶ osalesid. Jaanus Kiili on oletanud, et 1570. aasta kevadel sõlmiti mingi kokkulepe Ivan IV ja hertsog Magnuse vahel ning osa liivimaalasi võis pantvangi jääda. Ei tohi unustada, et Jürgeni onu, Dietrich Farensbach Haimrest, oli hertsog Magnuse õuenõunik, seega sobis Jürgen Farensbach igati pantvangiks. Tatarlaste ohtu arvestades ning ehk ka hertsog Magnuse soovitusel tegi Ivan IV Jürgen Farensbachile pakkumise asuda välismaalastest palgasõdurite juhiks. Lisaks tasub meelde tuletada, et Taani-Venemaa suhted olid tol ajal väga head ning Ivan IV püüdis ka Liivimaa

⁶¹ *Ibid.*

⁶² Venelaste ratsavägi oli suhteliselt heal tasemel, jalaväe probleemiks oli eelkõige tehniliselt nõrk varustatus. On arvatud, et Ivan IV jalaväes oli ca 4300 välismaalast ja 12 000 venelast, kuid välismaalaste arv tundub olevat liialdatud. Vt **Kruus** 1924. Lk 16.

⁶³ Vt **Schiemann** 1877. S. 60; **Hilchen** 1609.

⁶⁴ **Russow** 1993. Lk 189.

⁶⁵ Teoreetiliselt on olemas võimalus, et ta jõudis saatkonnast Tallinna tagasi 1570. aasta jaanuaris ning liitus alles pärast Toompea vallutamist Klaus Kurselli üksustega.

⁶⁶ Vt **Koit, J.** 1951. Mõisamehed. Tulumuld, nr 4. Lk 293–296.

vasallkuninga Magnuse poolehoidu võita. Oli ju Magnus kokkuleppel oma venna Taani kuningaga müünud Läänemaa (tulevikuplaanides kogu Liivimaa) venelastele, millega Ivan IV avanesid parimad võimalused hõivata Läänemere-äärsed alad.⁶⁷

Jürgen Farensbachi Moskva loos tekitab omajagu segadust ühe teise baltisaksa ajaloolase Leonid Arbusowi väide, et 1570. aastal läks hertsog Magnus Moskvasse koos palgasõdurite jõuguga, kelle Wilhelm Farensbach oli Venemaa tarbeks värvanud.⁶⁸ Kas selle Wilhelm Farensbachi all on silmas peetud ikka Jürgen Farensbachi? Rootsi poolt 1586. aastal Eestimaal korraldatud mõisate revisjoni aruandes on Märjamaal asunud Nõlva mõisa kohta öeldud, et see kuulus pärimisõiguse järgi Wilhelm Farensbachi abikaasale, kes oli olnud kuus aastat Moskvas vangistuses.⁶⁹ Samuti seisab revisjoniaruandes, et Wilhelm Farensbach olevat olnud Jürgen Farensbachi vend. Nõlva mõis oli igatahes Jürgen Farensbachi kodumõis. Kiili väidab, et hertsog Magnuse saadikud olid Jürgeni venna ja Nõlva mõisa omaniku Wilhelm Farensbachiga Moskvas olnud juba 1570. aasta jaanuaris.⁷⁰

Farensbachi elukäiku lisab veelgi segadust Andres Adamsoni väide, et Jürgen osales 1570.–1571. aastal hoopis hertsog Magnuse juhitud Tallinna piiramisel Reinhold Roseni mõisameeste lipkonna leitnandina.⁷¹ Adamson oletab, et Farensbach põgenes pärast Klaus Kurselli vangistamist venelaste võimualale, kus ta algul vangistati, ning asus siis kas venelaste või hertsog Magnuse teenistusse. Kiili väidab samuti, et Jürgen Farensbach osales 1570. aasta augustis Tallinna piiramisel Roseni lipkonna leitnandina ning piiramise ebaõnnestumise järel läks oma kaaslastega Moskvasse, kus ta vangistati kui ebausaldusväärne välismaalane.⁷²

Igatahes, kui uskuda baltisaksa ajaloolaste väiteid tema määramise kohta Vene teenistuses olevate välismaalastest palgasõdurite juhiks, asus Farensbach värbama ja koolitama uusi palgasõdureid Moskva teenistusse. 1572. aastal tuli ta Moskvast Liivimaale ja kogus talve jooksul kohalikest mõisameestest venelaste jaoks mitu lipkonda ratsanikke⁷³, teatades, et neid

⁶⁷ Vt ka **Adamson** 2005. Lk 111–115.

⁶⁸ **Arbusow, L.** 1890. Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Mitau: Verlag von Jonck und Poliewsky. S. 140.

⁶⁹ **Ungern-Sternberg, P. von.** 1915. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. 8, Heft 1, 2. Reval: Franz Kluge. S. 58–59.

⁷⁰ **Kiili** 2007. Lk 8.

⁷¹ **Adamson** 2006. Lk 30–34.

⁷² **Kiili** 2007. Lk 8.

⁷³ Liivimaal oli levinud aadli ratsateenistuse kohustus. Ka hiljem, Rootsi-Poola sõdade ajal (1600–1629) oli liivimaalaste osatähtsus Rootsi ratsaväes märkimisväärne. Rootslased moodustasid 1620. aastatel Liivimaal mitmeid palgasõduritest

kasutatakse üksnes tatarlaste vastu⁷⁴. Farensbachi kogutud üksus sõdis Vene vägede koosseisus edukalt tatarlaste, aga ka kaasmaalaste vastu. Vene tsaaride jaoks oli oluline kasutada sõjateenistuses välismaalasi. Välismaised palgasõdurid Ivan IV armees pidid olema õppeväeosaks – eeskujuks Vene vägedele, eriti taktikas. Oma uues ametis oli Farensbachil ka tähtis roll Venemaa ajaloo jaoks olulises Okaa ehk Molodi lahingus.

1571. aastal põletasid tatarlased Moskva maha ning Ivan IV oli sunnitud maksma neile tribuuti. Krimmi khaan Devlet-Giray⁷⁵ otsustas uuesti Moskvat rünnata ning asus 1572. aasta juulis oma 120 000-mehelise hordiga uuele sõjaretkele. Venelastel oli neile vastu panna umbes 60 000-meheline vägi vürst Mihhail Vorotõnski⁷⁶ juhtimisel.⁷⁷ Kuigi uuemad Vene allikad ei maini Farensbachi rolli 30. juulist kuni 3. augustini 1572. aastal toimunud lahingus Molodi küla lähistel, juhtis ta Schiemanni järgi 7000-mehelist Vene eliitväge, millest enamiku moodustasid Saksa palgasõdurid.⁷⁸ Lisaks Saksa ratsaväele, millest osa oli kogutud Liivimaalt, juhtis ta ka Saksa jalaväge. A. Adamson seevastu väidab Vene allikatele tuginedes, et Farensbachil oli Okaa jõe joonel ja Moskva all vaid 100 meest, lisaks 200 sakslast Narvast ja Tartust.⁷⁹ Kuigi tema alluvuses olevate meeste täpne arv jääb teadmata, on tema osalemine Molodi lahingus siiski kindel fakt.

Verine lahing kestis mitu päeva ja tipnes raevuka lähivõitlusega, kus tatarlased kaotasid oma vibude eelise. Venelased kasutasid suurtükiväge ning mürdsid mobiilse vankerkindlustusega⁸⁰ tatari hordid. Tulemuseks oli tatarlaste katastroof, kus Krimmi jõudis tagasi ainult 20 000 meest.⁸¹ See, millist osa mängis Jürgen Farensbach Okaa lahingu planeerimisel, on

kürassiiride üksusi. Gustav Adolfi esimeses ihukürassiiride kompaniis oli palju liivimaalasi ning seda juhtis liivimaalasest rittmeister Jörgen Aderkas.

⁷⁴ **Russow** 1993. Lk 211. A. Adamson ei pea eriti usutavaks suurema üksuse kui ühe lipkonna värbamist. Hiljem moodustas see ilmselt hertsog Magnuse mõisa-meeste tuumiku. Vt **Adamson** 2006. Lk 34.

⁷⁵ Devlet I Giray (1512–1577), Krimmi khaan 1551–1577.

⁷⁶ Vürst Mihhail Ivanovitš Vorotõnski võttis osa Kaasani vallutamisest 1552. aastal, juhtis Moskva valduste lõunapiiride kaitset tatarlaste vastu ja oli Okaa lahingu võitja 1572. aastal. Sellele vaatamata piinati vürst Vorotõnski aasta hiljem Ivan IV käsul surnuks.

⁷⁷ **Wikipedia**, kodulehekül. Battle of Molodi.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Molodi>, (12.10.2006).

⁷⁸ **Schiemann** 1877. S. 59.

⁷⁹ **Adamson** 2006. Lk 34.

⁸⁰ Saksa *Wagenburg*, vene *гуляй-город* – mobiilne vankerikants vaenlase rünnaku tõrjumisel, mida kasutati efektiivselt ka rünnakul.

⁸¹ **Xenophon Military History**, kodulehekül. Battle of Molodi.

<<http://www.xenophon-mil.org/rushistory/battles/ivanbook.htm#armylist>>, (18.10.2006).

teadmata. Mis puutub tema isiklikku vaprusesse, siis olevat ta kartmatult lahingusse ratsutanud, kutsudes tatarlasi kahevõitlusele, ning võitnud neid kõiki. Tema tegevus lahingus on pälvinud üldist kiitust ning sellest olevat loodud isegi laul.⁸²

Okaa lahinguga likvideeriti tatarlaste oht ning Ivan IV tähelepanu pöördus taas Liivimaa poole. Tsaar soovis oma väepealikut teenistuses edasi hoida, kuid Jürgen Farensbachi auks peab ütleva, et ta polnud nõus oma kodumaa vastu võitlema, mistõttu oli sunnitud tsaari teenistusest lahkuma. A. Adamsoni väitel osales Farensbach siiski 1572/1573. aastal Ivan IV ja hertsog Magnuse korraldatud sõjakäigul Paide alla ning alles pärast seda naasis Liivimaale, kus 1575. aastal astus ooberstina Taani teenistusse.⁸³

Teenistus taanlaste juures

1572. aasta sügisel põgenes Jürgen Farensbach mõnedel andmetel tatarlaste alade kaudu Viini keisri Maximiliani⁸⁴ juurde ja varsti pärast seda edasi Taani kuninga Frederik II⁸⁵ teenistusse⁸⁶. Aastatel 1572–1579 oli Jürgen Farensbach Taani kuninga õuemarsaliks (*Hofmarschall*) Kopenhaagenis. Hertsog Magnuse roll Farensbachi uude ametisse kinnitamisel on arvatavasti olnud tagasihoidlik, pigem on määravaks saanud Farensbachi enda sõjalised oskused ning kuulumine Taani huviorbiidis oleva Läänemaa (Saaremaa) põlisaadlike hulka.

Jürgen Farensbach oli kuninga lähedane usaldusalune ja teeninud ära tema austuse. Ühes kirjas Farensbachile märgib Frederik II muuhulgas järgmist: “Ma joon koos sinuga suure klaasi veini ja jään sinu armulikuks kuningaks, kuni ma elan, kui sa jääd selliseks, nagu sa oled”.⁸⁷ Ühe allika kohaselt olevat Farensbach saanud 1575. aastal Taani kuningalt oobersti aukraadi (*Kriegsoberst*) ja vastava patendi ehk ametliku tunnistuse.⁸⁸ Võib oletada, et oobersti patenti ei antud niisama, vaid selleks pidi Farensbach kuninga teenistusse palgasõdureid värbama. Aastad Kopenhaagenis ja

⁸² Schieman 1877. S. 59.

⁸³ Adamson 2006. Lk 34.

⁸⁴ Maximilian II (1527–1576), Böömi ja Ungari kuningas, Püha Saksa-Rooma riigi keiser aastatel 1564–1576.

⁸⁵ Frederik II (1534–1588), Taani ja Norra kuningas 1559–1588.

⁸⁶ Vt Cederberg *et al.* 1926–1929. Lk 89. Teistel andmetel olevat Farensbach juhatanud Moskva teenistuses Saksa ratsanikke edasi ning naasnud Liivimaale, kus 1575. aastal astunud ooberstina Taani kuninga teenistusse. Vt ka Adamson 2005. Lk 133.

⁸⁷ Schieman 1877. S. 60.

⁸⁸ Adamson 2005. Lk 133.

praeguse Schleswig-Holsteini liidumaa aladel asunud Haderslebeni (taani *Haderslev*) lossis (seal oli sündinud Frederik II) kuninga nõuandjana möödusid Jürgen Farensbachi jaoks suuremate vahejuhtumiteta. Ta osales vaid sõjategevuses Danzigi all.

Danzigi piiramine oli üks osa nn Poola kuningakriisist.⁸⁹ Danzigi linn, mis oli tollal saksakeelne ja -meelne ning samas suurim Poola kuningriigi linn, toetas kuningavalimistel Habsburgide kandidaadi Maximilian II asumist Poola troonile. Just Maximilian valitigi kuningaks (1527–1576, Saksa-Rooma riigi keiser aastail 1564–1576), keda toetasid roomakatoliku kirik ja paavst isiklikult. Kolme päeva pärast ähvardas šlahta ehk väikeaadel Poola seimi kodusõjaga ning nõudis Piastide soost kuninga valimist.⁹⁰ Samal päeval valis seim Transilvaania vürsti Stefan Báthory⁹¹ Poola kuningaks. Báthoryt toetasid ülekaalukalt protestandid, kes kartsid, et kuningaks valitakse Habsburgide soost äärmuskatoliiklik monarh. Báthory oli tuntust kogunud Transilvaania valitsejana. Seal oli ulatuslik usuvabadus kehtestatud juba 1568. aastal. Kuigi Danzig oli protestantlik linn, kalduti seal toetama katoliiklasest, kuid saksa päritolu kuningakandidaati.

Juba 1570. aastal oli Danzigis moodustatud komisjon, mis reguleeris suhteid Poola ja tema suurima linna vahel. Kui kuningaks valiti Stefan Báthory, algas Danzigis ülestõus. Danzig oli ümbritsetud tugeva keskaegse linnamüüri ja mida oli 16. sajandil tugevdatud muldvallidega. Linna oli ehitatud kaks uut vallibastioni ning välikindlustus koosnes tammidest ja lüüsidest, mis tegi linna vallutamise äärmiselt raskeks. Lisaks sai Danzig abi Habsburgidelt ning Taani laevastikult.⁹²

17. aprillil 1577. aastal toimunud Lubieszowi lahingus löid poolakad rängalt Danzigi vägesid, kuid sõjategevus jätkus.⁹³ Üheks Danzigi relvajõudude uueks juhiks määrati Jürgen Farensbach, kes kaitses linna edukalt

⁸⁹ Pärast kuningas Sigismund II Augusti surma 1572. aastal valiti uueks kuningaks Henryk II Walezy (Henri Valois), kes aga 1573. aastal pages Prantsusmaale, kus sai kuningaks Henri III nime all. Seejärel oli Poolas kolmeaastane interregnumi periood.

⁹⁰ Alates 1505. aastast vastu võetud konstitutsioonidest sattusid Poola kuningad sõltuvusse seimist ehk parlamendist, 1573. aastast valiti kuningaid kogu šlahta osavõtul (*electio viritum*).

⁹¹ István (Stefan) Báthory (1533–1586), Transilvaania vürstide dünastiast pärit Poola kuningas aastail 1576–1586.

⁹² **Polish Renaissance Warfare**, kodulehekülj. War with the Gdansk Rebels 1576–1578.

<<http://www.jasinski.co.uk/wojna/battles/1577-Gdansk/1577-Gdansk1.htm>>, (15.09.2006).

⁹³ Danzig kaotas 4420 meest ja umbes 5000 võeti vangi. Poolakad kaotasid 188 meest, neist 58 sai surma. Vt *ibid*.

poolakate vastu.⁹⁴ Taani laevastik, mis kaitses linna merelt, saatis maale mõned värvatud üksused, lisaks palkas linn umbes 10 000 uut palgasõdurit.

Farensbachi Danzigi linna teenistusse asumise täpne aeg on teadmata, kuid selleks oli tal kuningas Frederik II luba. Ühe allika kohaselt pakkusid danziglased Farensbachile vägede ülemjuhataja ametikohta pärast eelmise ülemjuhataja langemist.⁹⁵

Kuna sõjategevus ei andud tulemusi ja mõlemad pooled soovisid rahu, hakkas Stefan Báthory oma vägesid alates 1577. aasta septembrist Danzigi alt ära viima, et alustada sõjategevust Moskva vastu. Rahuläbirääkimiste juures viibis ka Farensbach, kes aitas linnale häid tingimusi välja kaubelda.⁹⁶ 1577. aastal sõlmitud Marienburgeni lepinguga kinnitas Báthory Danzigi privileege ning linn maksis vastutasuks 200 000 Poola zlotti (või kuldnat), mida Báthory kasutas sõjapidamiseks Ivan IV vastu. Linna eduka kaitsmise ja heade läbirääkimistulemust eest kinkis Danzigi linn Jürgen Farensbachile 375 kuldnat väärt kuldketi.⁹⁷

Danzigi kaitsel oma sõjalisi oskusi näidanud Farensbachile oli see esimeseks kohtumiseks Poola kuninga Stefan Báthoryga, kes üritas sellest ajast Farensbachi enda teenistusse värvata.⁹⁸

Saaremaa asehaldur 1579–1584

Saaremaa oli läinud 1560. aastal Taani ülemvõimu alla ning kuningas oli läänistanud selle oma vennale hertsog Magnusele, kes saabus Kuressaarde 1561. aasta aprillis. 1570. aastal sõlmitud Stettini rahulepinguga anti vahepeal rootslaste vallutatud Saaremaa Taanile tagasi, kuid piirkonna tegelik üleandmine viibis kuni 1574. aastani. Stettini rahulepingu kohaselt pidi hertsog Magnuse valdusi Saaremaal tunnustatama ainult juhul, kui ta loobub koostööst venelastega. Kuna hertsog Magnusest sai peatselt Venemaa vasallist Liivimaa kuningas, jäi Saaremaa otseselt Taani kuninga alluvusse.

Pärast Danzigi kaitsmist oli Jürgen Farensbachi väärtus sõjamehena tõusnud ka Taanis ning kuningas Frederik II otsustas teda kasutada tema kodumaal. Taani kuninga eesmärgiks Saaremaal oli kohalikku rüütelkonda ja kodanikke enda poole võita, mistõttu oli tavaks määrata asehalduriteks

⁹⁴ Schieman 1877. S. 61.

⁹⁵ Körber 1885. S. 248.

⁹⁶ Schieman 1877. S. 61.

⁹⁷ Körber 1885. S. 248.

⁹⁸ Schieman 1877. S. 61.

kohalikke aadlikke (nt Claus von Ungern jt).⁹⁹ Frederik II läänistas Farensbachile Saaremaa tema eluajaks (teenistuslääniks) ja andis talle kinnituse Läänemaal Farensbachide suguvõsale kuulunud mõisate omandamise kohta.¹⁰⁰ Aastatel 1579–1584 oli Jürgen Farensbach Taani kuninglik asehaldur Saaremaal. Ta tegutses seal peaaegu iseseisvalt, sest tal oli kuninga täielik usaldus. Asehaldurina oli tal õigus koguda endale aastapalgaks 30 000 kuldnat (10 000–12 000 taalrit). See oli kogu Saaremaalt saadav tulu, millest ei läinud midagi kuningale ega riigikassale.¹⁰¹ Lisaks Saaremaa valitsemisele ja muude privileegide nautimisele oli Farensbachi kohustuseks ühtlasi kaitsta Taani valdusi.¹⁰²

Sõjategevus Moskva vastu 1579–1582

Danzigi piiramise järel sai Poola Moskvaga võitlemiseks vabad käed. 11.–30. augustini 1579 piirati Polotskit ning linn vallutati. 1579. aasta lõpus sõlmisid rootslased ja poolakad venelaste vastu liidu. Stefan Báthory otsustas kutsuda oma Saksa palgasõdureid juhtima just Jürgen Farensbachi, kellega ta oli Danzigi müüride all koos võidelnud. Pakkumine tundus Farensbachile ahvatlev ning Taani kuninga Frederik II loaga võttiski ta aastail 1580–1581 osa Stefan Báthory venelaste vastu korraldatud sõjakäikudest Velikije Luki ja Pihkva alla.¹⁰³

12. juulil 1580. aastal liitus Jürgen Farensbach koos 100 Saksa ratsaniku ja 50 laskuriga Bielonos poolakate sõjaväega.¹⁰⁴ Farensbach määrati Poola vägede juhtkonda. 1580. aasta sõjakäigust võttis poolakatel osa 48 399 meest, nende hulgas oli 34 475 ratsaväelast.¹⁰⁵

Poola väed liikusid esialgu Polotskisse ja sealt edasi Velikije Luki alla. Farensbach ise viibis poolakate eesliinil reduutides ning tegi ettepaneku

⁹⁹ Lode-Uexküll-Parembeked olid vanimad Läänemaa ja Saaremaa kohalikud suguvõsad ning nende abil püüti säilitada nii juriidilist kui ka personaalset järjepidevust. (**Autori kirjavahetus J. Kiiliga**. 2005.)

¹⁰⁰ Farensbachide suguvõsa mõisad asusid Läänemaal, mille olid tollal hõivanud rootslased. Seega kinnitas Frederik II Farensbachi n-õ moraalse õiguse suguvõsa mõisatele. Samas pole kindlaid andmeid, mille põhjal saaks väita, et Saaremaal ei antud Farensbachidele sõja käigus juurde teisi mõisaid. **Schiemann** 1877. S. 61.

¹⁰¹ **Adamson** 2005. Lk 35.

¹⁰² Saaremaa rüütelkond pidi kandma ratsateenistuse kohustust ja andma 12 adramaa kohta ühe sõduri. Talurahva hulgast peeti ülal kuus jala- ja kaks ratsaväekompaniid kokku 800 mehega. Vt **Libe et al.** 1997. Lk 750.

¹⁰³ **Cederberg et al.** 1926–1929. Lk 89.

¹⁰⁴ **Schiemann** 1877. S. 61.

¹⁰⁵ **Frost** 2005. Lk 90.

kindlus tormijooksuga vallutada. Ta pakkus ennast tormijooksu ajal koos oma palgasõduritega koguni esimesse ritta, et vähemate kogemustega Poola sõjamehed võiksid nende järel rünnata. Ent Poola sõjanõukogu liikmed ja isegi Stefan Báthory laitsid mõtte tormi joosta maha, sest kartsid oma sõdureid kaotada.¹⁰⁶

5. septembril 1580. aastal vallutasid poolakad viimaks Velikije Luki. Venelaste kantsi vastupanu murdmiseks ei mallanud Farensbach end siiski tagasi hoida ja ratsutas ise lahingusse. Kindluse kaitsjate ägedast vastupanust hullunud Poola, Ungari ja Saksa palgasõdurid (*Landsknecht*'id) tapsid kõik venelased, kelle kätte said. Kaitsjate hulgas olnud vene bojaar Vassili Varka olevat tormanud Jürgen Farensbachi jaluste juurde, paludes oma elu säästa. Farensbach ei saanud talle aga kaitset pakkuda, sest raevunud *Landsknecht*'id tapsid ta Jürgeni käte vahel. Selles kähmluses sai Farensbach ise haavata.¹⁰⁷

Pärast Velikije Luki vallutamist viis Jürgen Farensbach oma palgasõdurid tagasi Saaremaale. Teel Kuramaa kaudu oma Saaremaa valdustesse kohtas Farensbach Turaidas Sophie (Sofia) von der Recket (sündinud Fircks). Endine Dobeles komtuur Thiess von der Recke oli äsja, 60. eluaastal surnud ning Sophie leseks jäänud. Jürgen Farensbach, kes oli tollal 27-aastane, armus varakasse, kuid endast kümme aastat vanemasse Sophie'sse ja palus tolle kätt. Sophie ei lükanud Farensbachi abieluettepanekut tagasi ning nad abiellusid.¹⁰⁸ Arvatavasti said abiellumise puhul oluliseks ka Sophie'le kuuluvad sõjast puutumata ja rikkad Kuramaa mõisad.

Peatselt kutsus Stefan Báthory Farensbachi tagasi sõjateenistusse. Zavolotšejes viibinud Poola sõjanõukogu otsustas pärast Novgorodi operatsiooni tagasilükkamist asuda Pihkvat vallutama.¹⁰⁹ Pihkva oli Moskva,

¹⁰⁶ **Schiemann** 1877. S. 62.

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ Sophie'ga oli Jürgenil kokku neli poega ning mõningates allikates on mainitud ka tema (kasu)tütart Magdalenat. Ühest pojast, Wolmarist (Thomas Wilhelm, 1586–1633), sai 1611. aastal Liivimaa kuberner. Süüdistatuna riigireetmises, hukati ta pea maharaiumise teel 1633. aastal Regensburgis. Wolmari esimene abikaasa oli Agnes von Everstein Naugardist (surnud 1611), teine abikaasa oli Krystyna Maria Chodkiewiczówna. Teine poeg Jan (Johann, *Hauptmann von Lemsal*) oli Poola kuninga rittmeister (*rotmeister korolewski*), kes suri 17. sajandi teisel poolel Lõuna-Poolas. Jani esimene abikaasa oli Katarzyna Czemińska ja teine abikaasa Elzbieta Tyskiewiczówna. Magdalena Farensbach, kes oli seotud Poola kuninganna Jadviga Eleonoraga (Anna Wazovna), oli ilmselt Wolmar Farensbachi tütar esimesest abielust, sest ta on sündinud 1608. aastal Naugardis ning surnud 1642. aastal. Sünniaasta järgi ei saa nimetatud Magdalena olla Jürgen Farensbachi tütar. (**Autori kirjavahetus J. Kiiliga**. 2005.)

¹⁰⁹ **Sepp, H.** 1937. Stephan Bathory ja Gustav Adolfi Pihkva-vastased operatsioonid. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv. Lk 7. [Edaspidi **Sepp** 1937]

Smolenski ja Novgorodi järel üks tähtsamaid Vene kindlustusi. Jürgen Farensbach osales Pihkva vastu suunatud sõjakäigu ettevalmistamisel. Siin kohtus ta samuti suurskandler ja suuretman Jan Zamoyskiga (1542–1605), kes aitas Poola troonile Stefan Báthory ja hiljem ka Sigismund III (Zygmunt). Sellest Poola ajaloo ühest mõjuvõimsamast mehest sai Farensbachi eeskostja nii kuningas Stefan Báthory kui Sigismund III juures.

Poola eelväed jõudsid Pihkva alla 24. augustil 1581. aastal, asudes laagrisse Tšejuhha jõe taha. Poolakate 30 000-meheline peavägi asus laagrisse Pihkva eendil, kus ratsavägi oli võimalik paigutada Pihkva jõe kääruksesse. Poolakate laagri asumine laiaulatuslikul maa-alal tegi venelastele raskeks moonna ja abivägede kohaletoometamise. Lisaks arvestatavale Ungari väekontingendile oli Báthoryl Pihkva all umbes 500 Saksa ja 250 Liivimaa ratsanikku ning võrjalaväerügement, kus oli üle pooleteise tuhande sakslase ja veerand tuhat šotlast.¹¹⁰ Stefan Báthory maksis Farensbachi 1500 palgasõdurile (seekord valdavalt vallooniid ja šotlased) kuutasuks 10 000 Ungari kuldnat.¹¹¹ R. Frost lisab, et paljudel Pihkva all võidelnud Poola ohvitseridel oli sõjakogemusi Prantsusmaalt, Hispaaniast ja Itaaliast, teiste seas ka liivimaalasel Georg (Jürgen) Farensbachil.¹¹²

Vaatamata venelaste saadetud abivägede ning Pihkvast korraldatud väljatungide tagasitõrjumisele halvenes linna piiravate Poola vägede olukord. Pidevat muret valmistas sõjaväe moonaga varustamine. Kuningas Báthory soovis vallutada Petseri kloostrit, mis asus Pihkvast Riiga kulgeva tee sõlm-punktis ning ohustas seetõttu moonavooride liikumist. Tugevasti kindlustatud kloostris oli 200 streletsi, kes sooritasid pidevalt kallaletunge Poola varustusliinidele. 28. oktoobril 1581. aastal saadeti varustusliinide kaitseks ja kloostrit sõjalise tugevuse selgitamiseks välja Jürgen Farensbach koos Saksa ning Poola ratsaväelastega.¹¹³ Teel Petserisse kohtas Farensbach Vene ratsaväelasi, kes varitsesid parasjagu poolakate moonavoori. Farensbach ründas neid ja tuli sellest kokkupõrkest välja võitjana. Petseri alla jõudes ning kloostrit vananenud kaitsemüüre nähes otsustas Farensbach kloostrit vallutada. Báthory saatis selleks Farensbachile appi Saksa jalaväelased ja mõned suurtükid.

Suurtükitle tagajärjel varises osa Petseri kloostrit ümbritsenud müürist kokku ning Farensbach saatis rünnakule oma väed, mis löödi siiski tagasi.

¹¹⁰ Frost 2005. Lk 76.

¹¹¹ Schiemann 1877. S. 63. *Rajtars*-tüüpi ratsavägi oli nn lääne-tüüpi ratsavägi, mis oli relvastatud rapiiride ja püstolitega. Poola väejuhtide seas olid *rajtar* id isegi hinnatumad kui raskehusaarid. Näitena maksti *rajtars*-ratsaväelasele 1652. aastal 64 zlotti kuus, seevastu husaarid said 41 zlotti. (Brzezinski, R. 2002. Polish Armies 1569–1696. Vol. 2. Cardiff Bay: Osprey Publishing. P. 8.)

¹¹² Frost 2005. Lk 76.

¹¹³ Sepp 1937. Lk 15.

Farensbachile saadeti abiks 500 Ungari jalaväelast (haidukki) koos mõne suurema kahuriga. Ungarlased asusid Farensbachi Saksa jalaväelaste kõrvale ning alustasid müüride tulistamist. Pärast järjekordse müüriosa kokkuvarisemist võeti ette uus tormijooks, mis löödi samuti tagasi. Venelased tõrjusid korduvalt Farensbachi sakslaste ja ungarlaste rünnakuid, tappes ja ka vangistades paljusid.¹¹⁴ Kloostrit ei suudetudki vallutada ning venelased jätkasid sealt poolakate varustusliinide ründamist, tungides isegi Pihkvani. Farensbach pöördus pärast Petseris kogetud ebaedu tagasi Pihkvasse. Detsembris tabasid poolakaid taudid ja külm ilm. Eriti rasked olid kuus viimast piiramisnädalat.¹¹⁵ Poola vägede õnneks sõlmiti 15. jaanuaril 1582. aastal Jam Zapolski vaherahu. Pärast rahulepingu sõlmimist pöördus Jürgen Farensbach tagasi Saaremaale.

Konflikt Taani kuningaga

Pärast Pihkva sõjakäiku lõppes Jürgen Farensbachi ja Stefan Báthory vaheline leping. Jürgen Farensbach oli pidanud tegema sõjategevuse õnnestumiseks omalt poolt suure rahalise väljamineku, kuna Poola kuningal oli palgasõduritele tasumiseks raha lõppenud. Abikaasal Sophie'l olid jõukad mõisad Kuramaal, mille tuludest Jürgen ise oma sõduritele maksis.¹¹⁶ Samas soovis Stefan Báthory Farensbachi jätkuvalt enda teenistuses hoida.

Sõjaliste teenete eest läänistas Báthory pärast rahu sõlmimist 1582. aastal Farensbachile Karksi lossi koos tuhatkonna talupojaga, lisaks lubas kuningas talle 1000 riigitaalrit aastapensioni Riia tollikojust.¹¹⁷ Teisest allikast võib välja lugeda, et Stefan Báthory oli sunnitud palgasõdurite võla kuidagi Jürgen Farensbachile hüvitama ning ta pakkus asenduseks rikkaid mõisaid Liivi- ja Kuramaal.¹¹⁸ Arvatavasti ei olnud Taani kuningal Frederik II küll midagi selle vastu, et Farensbach oma higi ja verega saadud teenete eest väärilise tasu saab, kuid edasine asjade käik ei olnud talle enam meelepärane.

Nimelt tegi Stefan Báthory Farensbachile ahvatleva ettepaneku püsivalt Poola teenistusse asuda ning pakkus talle Võnnu vojevoodi¹¹⁹ kohta. Meenutagem siinkohal, et mõned aastad enne seda oli Taani kuningas läänistanud Farensbachile kogu Saaremaa, lubades seal koguda aastas

¹¹⁴ **Kelch** 2004. Lk 273.

¹¹⁵ **Sepp** 1937. Lk 16.

¹¹⁶ **Schiemann** 1877. S. 63.

¹¹⁷ **Kelch** 2004. Lk 298.

¹¹⁸ **Körber** 1885. S. 250.

¹¹⁹ Vojevood oli Poolas ja Leedus algselt rahu ajal kuninga asemik kohapeal ja sõja ajal väepealik, hiljem vojevoodkonna ehk territoriaalse haldusüksuse valitseja.

12 000 kuldna ulatuses makse tingimusel, et Farensbach on kuningale ustav ega asu ilma kuninga loata kellegi teise teenistusse. Farensbach teavitas Báthory pakkumisest Frederik II, kuid ei saanud sellele Taani kuninga heakskiitu.¹²⁰ Näib, et ka Farensbach ise kahtles esialgu, ent ei näinud kahe isanda teenimises siiski huvide konflikti.¹²¹ Tol ajal olid Taani ja Poola suhted üsna sõbralikud.

Pärast hertsog Magnuse surma 1583. aastal muutusid Taani ja Poola suhted teravaks Piltene maakonna omandiküsimuse tõttu.¹²² Pärast Saaremaa loovutamist oli hertsog Magnus pidanud piirduma Piltene maakonnaga Kuramaal. Kuni hertsog Magnuse surmani olid Taani ja Poola suhted jäänud sõbralikuks, kuid pärast Magnuse surma tahtis Poola kuninga vasalliks olev Kuramaa hertsog liita Piltene oma hertsogkonnaga. Piltene rüütelkond soovis jääda edasi Taani alluvusse, et kaitsta ühtlasi ka luteri usku. Nii algaski võimuvõitluse pinnal sõjategevus.

Jürgen Farensbach üritas sobitada vaenupoolte vahel rahu, pakkudes välja, et tuleks ära oodata tülikäsimuse lahendus kõrgemal tasandil. Taani kuningas Frederik II hakkas sellises vahendajarollis Farensbachi põhjendatult liigeses Poola-sõbralikkuses kahtlustama.¹²³ Stefan Báthory sooviski Jürgen Farensbachi enda poole võita ja pakkus talle koguni Piltene asehalduri kohta.¹²⁴ See oli hästi läbimõeldud poliitiline samm, millega Piltene oleks tulevikus saanud Poola valdusse.

Arvatavasti kuulis sellest pakkumisest ka Frederik II, kes 1583. aasta augustis saatis Farensbachile teravasisulise kirja.¹²⁵ Kirjas tegi kuningas kibestunult etteheiteid, et Farensbach oli Poola kuningalt vastu võtnud Karksi lääni, Võnnu staarosti (asehalduri) ja Liivimaa aadelkonna rittmeistri (sõjalise juhi) ametikoha. Kuigi Farensbach oli neid valdusi ja ametikohti vastu võttes seadnud oma tingimuseks, et teda ei tohi kasutada Taani kuninga vastu, ei olnud see Frederik II jaoks piisav. Ilmselt soovis Frederik II tulevikus kasutada Farensbachi sõjategevuses poolakate vastu Kuramaal, kuid kahe isanda teenimise tõttu ei olnud see enam võimalik.

Kuna Frederik II kahtlustas Farensbachi Poola kuninga poole hoidmises, pidi ta paratamatult mõtlema ka oma Saaremaa valduste kaitsmisele.¹²⁶

¹²⁰ **Kelch** 2004. Lk 298.

¹²¹ *Ibid.*

¹²² Vt **Adamson** 2005. Lk 179.

¹²³ **Cederberg et al.** 1926–1929. Lk 89.

¹²⁴ **Schiemann** 1877. S. 64.

¹²⁵ **Körber** 1885. S. 250.

¹²⁶ Rootsimeelse Kelchi kroonika kohaselt sai Farensbachi ahnus kainest mõistusest võitu ja tal tekkis soov teenida kahte sel ajal vaenujalal olevat isandat. Farensbach võttis Võnnu vojevoodi koha vastu, saades veel Liivimaa rüütelkonna peameheks, ning andis poolakatele truudusevande, olemata siiski Taani-vaenulik. Samas olevat

Frederik II saatis Saaremaale enda esindajatena kaks komissari: õuejunkrud Georg Schwabe ja Konrad Wrede. Komissarid võtsid kuninga käsul Saaremaa juhtimise üle ning Jürgen Farensbach pidi toimima nende korralduste kohaselt. Peatselt mõistis Farensbach, et kuninga volinike tegevus on suunatud tema kõrvaletõrjumisele.¹²⁷ Seepeale asus ta Saaremaal oma võimu kindlustama.¹²⁸

Mõningatel andmetel olevat Schwabe teatanud Farensbachile, et tema teenistuskohat ja lään võetakse Taani kuninga soovil temalt ära. Farensbach ei olnud lääni tagastamisega nõus ning teatas, et läheb asja ise Taani kuninga juurde arutama.¹²⁹ Tema äraolekul määrati Kuressaare linnuse juhtimine nelja kohaliku aadliku ülesandeks.¹³⁰ Saaremaa rüütelkonna esindajad astusid Farensbachi kaitseks välja, teatades, et nad ei taha niisugust kuninga soovi täita. Rüütelkonna esindajad väitsid, et komissaride korraldus oli nende omavoli, mitte Taani kuninga tahe. Arvatavasti sundis Farensbach ise rüütelkonna esindajaid enda kaitseks välja astuma.¹³¹ Georg Schwabe ähvardas asjaosalisi riigireetmise eest võllaga, kuid aadli esindajad jäid endale kindlaks ning valmistusid Saaremaad vajadusel jõuga kaitsma. Samal ajal mehitas Farensbach Kuressaare linnuse Saaremaa aadlike (Saaremaa aadlilipkonna) ja uue kaitsemeeskonnaga ning laskis neil endale truudust vanduda.¹³² Ärevate aegade tõttu oli Jürgen saatnud oma abikaasa Sophie Kuressaarest Gotlandile.¹³³

Tekkinud olukorras mõistis Farensbach, et tehtud sammudele võib järgneda Taani-poolne karistusretk, ning sõitis Preisimaale, et otsida hertsog Georg Friedrichilt (1539–1603) vahetalitust tekkinud tülis. Nii viibis Farensbach 1583. aasta detsembris Königsbergis.¹³⁴ Hertsogi nõunik Levin von Bulaw proovis isiklikult kuningas Frederik II Farensbachiga lepitada, kuid kuningas suhtus eitavalt igasugusesse vahetalitusse. Frederik II põhjendas oma viha Farensbachi asumisega Poola kuninga teenistusse ning näitas oma rahulolematust ka hertsog Magnuse päranduse jagamise pärast Piltenes. Taani kuningas teatas, et teda ei huvita Farensbachi veelkordne

ta hakanud Võnnust välja ajama kõiki, kel oli seal maavaldusi, ja nende maid konfiskeerima, siirdudes seejärel tagasi Saaremaale. Vt **Kelch** 2004. Lk 298.

¹²⁷ Konflikt sai alguse 1583. aastal pärast hertsog Magnuse surma. Frederik II olevat nõudnud 1. märtsil 1584. aastal Jürgen Farensbachilt tagasi Taani väeülemaks (**Schiemann** 1877) või *Kriegsoberst*'iks määramise patenti (**Körber** 1885).

¹²⁸ **Schiemann** 1877. S. 66.

¹²⁹ **Kelch** 2004. Lk 298.

¹³⁰ **Körber** 1885. S. 251.

¹³¹ *Ibid.*

¹³² **Kelch** 2004. Lk 298.

¹³³ **Körber** 1885. S. 251.

¹³⁴ **Helk** 2003. Lk 40.

töötus taanlastele mitte vastu astuda. Tüliküsimuseks sai ka Farensbachi abikaasa emigreerumine Gotlandile.¹³⁵ Kuigi Gotland kuulus tol ajal Taanile, pidas Taani kuningas seda arvatavasti võitlustandriolt lahkumise sooviks.

Preisi hertsogi Georg Friedrichi vahetalitusest ei saanud asja. Uued komissarid koos Taani laevastikuga riigiamiral Hak Holgersohni juhtimisel asusid teele, et Saaremaad tagasi vallutada. Lahingut siiski ei toimunud, kuna Kuressaare kaitsemeeskond andis linna kuue päeva pärast taanlastele üle. Kuna Saaremaa aadel oli hoidnud tülis Farensbachi poole, pidi aadeldkond kuningalt andeks paluma ning pärast ennast uuesti vandetöötuse kaudu siduma Taani kuninga ja krooniga. Samas vallandati Taani teenistuses olnud liivimaalased, ka need, kes olid kõrgetel ametikohtadel.¹³⁶

Preisi hertsogi vahendusel jõudsid Poola ja Taani aga üksmeelele Piltene tüliküsimuses ning 15. aprillil 1585. aastal sõlmiti Taani ja Poola vahel Kronenbergi leping.¹³⁷ Selle lepingu põhjal loobus Frederik II kõigist õigustest Piltenele ning sai loobumise eest kahjutasuna 30 000 riigitaalrit. Kahe riigi vahel sõlmiti ilmselt ka Saaremaad puudutav kokkulepe, milles aga Farensbachi ei mainitud.¹³⁸ Kokkuvõtvalt võib öelda, et konflikt Taani kuningaga oli Farensbachi jaoks ebasoodsalt lahenenud.

Taani kuningas oli oma vihas leppimatu, kuid Stefan Báthory võis olla rahul, et oli saanud Farensbachi täielikult enda teenistusse. Selleks et heastada Farensbachile neid materiaalseid hüvesid, mida too kaotas eespool nimetatud kokkuleppega, kindlustas Báthory talle Võnnu vojevoodi ametikoha. Lisaks nimetas ta Farensbachi Tarvastu lossi pealikuks (*Hauptmann von Tarvast*) ja kinkis talle pärandatavana Karksi koos selle juurde kuuluvate maadega.¹³⁹ Ametlikult sai Jürgen Farensbach Võnnu vojevoodkonna (staarostkonna) presidendiks 1584. aastal (vojevoodiks 1598. aastal). Seega oli ta 33-aastasena saanud Liivimaal asuvate Poola vägede ülemaks ning Põhja-Liivimaa asevalitsejaks. Ühtlasi oli Farensbach Liivimaa aadliväe rittmeister, maamarssal (*Landmarschall*) ning kohaliku kaitseväe ülemjuhataja, kelle kohuseks oli korraldada kaitset Poola aladel Daugava jõest põhja pool. Kui arvestada siia juurde veel abikaasa Sophie'le kuuluvad Kuramaa mõisad, oli Farensbachist saanud üks Liivimaa rikkamaid suurnikke.

¹³⁵ Schieman 1877. S. 66.

¹³⁶ Kelch 2004. Lk 298.

¹³⁷ Kruus 1940. Lk 39.

¹³⁸ Schieman 1877. S. 67.

¹³⁹ 1582. aastal, kui poolakad Tarvastu venelaste käest vallutasid, moodustati neist maadest Tarvastu staarostkond. Selgusetuks jääb, kas juba 1583. aastal läks Jürgen Farensbachile terve Tarvastu staarostkond või ainult osa sellest, kindlalt võib seda väita alates 1588. aastast. (Autori kirjavahetus J. Kiiliga. 2005.)

Poola kuningakriis 1587–1588

12. detsembril 1586. aastal suri ootamatult Poola kuningas Stefan Báthory. Järgmise aasta 3. augustil kuulutati välja üldine maarahu ja alustati kuninga valimistega. Kandidaatideks olid Maximilian III Habsburg¹⁴⁰ Austriast, Sigismund III¹⁴¹ ja Vene tsaar Fjodor I¹⁴².

Poola kuningavalimistel Krakówis viibis ka Jürgen Farenbach, kes asus toetama Sigismundi (Zygmunt III Waza) kandidatuuri. Põhjus võis seisneda selles, et Farenbach tundis isiklikult mõjuvõimsat Jan Zamoyskit, kelle eestvedamisel ja toetusel Sigismund ka 19. augustil 1587. aastal kuningaks valiti. Selle vastu tõstsid aga ägedalt protesti mõjukad Zbrowskite ja Radziwillide suguvõsad ning 22. augustil 1587. aastal valisid Habsburgide toetajad omakorda Maximiliani Poola kuningaks. Kuningakandidaadid alustasid omavahelist sõjategevust. Esialgu suutis kiiremini reageerida Maximilian, kes liikus Austriast läbi Sileesia Krakówi poole, kus ta lõi taganema Sigismundi toetaja, Poola kroonimarssali Andrzej Opalinski ratsaväe. 24. novembril 1587. aastal ründasid Maximiliani väed Krakówi linna, kuid ei suutnud leida nõrka kohta poolakate kaitses. Jan Zamoyski oli Maximiliani plaanist teadlik ning kindlustas Krakówi linna 2000 jalaväelase ja paljude kahuritega.¹⁴³ Farenbach juhtis Krakówi kaitsmisel Saksa palgasõdurite jalaväerügemente. Järeleandmatult ründasid Maximiliani 6000 meest linna, kuid pärast seda, kui ta oli veerandi oma väest kaotanud, oli Maximilian sunnitud taganema Edela-Sileesiasse, et koondada uusi abi- vägesid.

27. detsembril 1587. aastal krooniti Sigismund III Krakówis Poola kuningaks. Enne kroonimist toimus suur vaidlus Eestimaa üle (Eestimaa kuulus Rootsile, mille valitsejate soost oli Sigismund). Zamoyski olevat Kelchi järgi teravate ja tooreste sõnadega ähvardanud kuulekusvandest

¹⁴⁰ Ertshertsog Maximilian (1558–1618) oli ka Preisimaa elektor (valijavürst ehk kuurvürst) ning aastatel 1590–1602 Saksa ordu kõrgmeister, alates 1602. aastast ka Tiroomi maaisand.

¹⁴¹ Rootsi kuninga Johan III (kes oma abieluga pani aluse Vasade suguvõsa katoolikule Poola harule) poeg Sigismund (Zygmunt III Waza, 1566–1632) oli Poola kuningas ja Leedu suurvürst aastatel 1587–1632, samuti Rootsi kuningas aastatel 1592–1604. Veendunud katoliiklasena hoidis Sigismund hiljem Habsburgide poolele, toetas vastureformatsiooni ning üritas muuhulgas ka Venemaad vallutada ja katoliseerida.

¹⁴² Fjodor Ivanovitš (1557–1598), Ivan IV poeg ja viimane Rjurikovitšite dünastia valitseja, oli tsaar aastatel 1584–1598.

¹⁴³ Lisaks lasi Zamoyski oma haidukidel maha põletada Krakówi eeslinna 800 maja, kus elasid põhiliselt sakslased, keda Zamoyski kahtlustas Maximiliani-meelsuses. Vt **Kelch** 2004. Lk 320.

loobuda, kui Eestimaa ei lähe Poola ülemvõimu alla. Pärast Sigismundi ähvardust kroonist loobuda saavutati kompromiss ja Eestimaa saatus jäeti tuleviku otsustada.¹⁴⁴ Samal ajal korraldasid Sigismundiga kaasas olnud vanad sõjamehed saamata jäänud palga pärast Krakówis mässu, mille vaigistamiseks tuli panti panna kuninga hõbenõud ja väärisasjad.

Maximilian ei olnud troonivõitluses end veel lööduks tunnistanud. Zamoyski teadis, et ta peab tegutsema kiiresti ja otsustavalt, hoidmaks ära rahvusvahelist sekkumist, mis võiks viia lõputule sõjale venelastega. Zamoyski armee, mis koosnes erinevatel andmetel 6500–8000 mehest, liikus Krakówist Sileesiasse. Poolakate väepealikeks Zamoyski kõrval olid Alexander Koniecpolski, ratsaväe juhtideks aga Mikolaj Urowiecki ja Jürgen Farenbach, kes juhtis Byczyna lahingus Zamoyski *rajtar* 'eid. Poola armeele vastu asuvad Maximiliani väed olid umbes samas suurusjärgus, seal oli vähemalt 6500 meest. 14. jaanuaril 1588. aastal toimuski Poola kuningakriisi jaoks otsustav Byczyna (Pitscheni) lahing.¹⁴⁵

Zamoyski vägede saabudes alustas rünnakut Maximilian. Ta asetas oma armee järsule künkale, mis andis hea ülevaate lahingutandrist. Lahing ise oli lühike ega kestnud rohkem kui paar tundi. Poola raskeratsavägi ründas kõrgendikul asuvaid austerlaste jalaväeline, mida toetas tiibadelt austerlaste kergeratsavägi, kuid ei suutnud esialgu austerlaste väeliinist läbi tungida. Austria ratsaväeüksused, kes proovisid kaitsta oma jalaväe karreesid, löödi aga Poola ratsaväe poolt tagasi. Lahingu käigus teatas Jürgen Farenbach: “/.../ saksa (s.t austerlaste) raskeratsaväe rügemendid on murdunud /.../”¹⁴⁶. Neist krooniku edasi antud sõnadest võib järeldada, et Farenbachi juhitud Saksa (Liivimaalt värvatud) ratsaväelastel oli oluline roll austerlaste ratsaväe purustamisel.

Nähes seda, kuidas austerlased oma initsiatiivi kaotasid, käskis Zamoyski koondada ratsaväe rünnaku koos jalaväe tugeva toetusega austerlaste väeliini keskpunkti. Lahingu murdepunktiks said paanikasse sattunud Ungari jalaväelased, kes põgenesid neid maha niitvate Poola husaaride piikide eest. Paanika haaras kogu austerlaste laagrit, kui nähti, et Maximilian kiirustab suure osaga oma staabist Byczyna poole. Poola husaariid ja kergeratsavägi ratsutasid põgenikest piltlikult öeldes üle ja said ilma mingit vastupanu kohtamata sõjasaagiks austerlaste kahurid. Lahingus langes üle 3000 mehe,

¹⁴⁴ *Ibid.* Lk 322.

¹⁴⁵ **Wikipedia**, kodulehekülg. Battle of Byczyna.

<http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Byczyna>, (17.09.2006).

¹⁴⁶ **Polisharmies.ds4a.com**, kodulehekülg. Battle of Byczyna.

<http://polisharmies.ds4a.com/polisha...h_army_p1.html>, (14.03.2006).

austerlaste poolel paar tuhat ja Zamoyski armees tuhatkond sõjameest. Poolakad võtsid lahingus vangi poolteist tuhat vastase sõdurit.¹⁴⁷

Vangi langes ka troonipretendent Maximilian. Teda hoiti Zamoyski asutatud linnas Zamoscis peaaegu aasta vangistuses, enne kui 9. märtsil 1589. aastal kirjutasid Saksa-Rooma riigi keiser Rudolf II ja Poola kuningas Sigismund III alla Bytomsko-Bedzinski rahulepingule, millega Austria kandidaat loobus igasugusest õigusest Poola troonile.

Kuningakriisis “õige” poole valinud Farensbachile kinnitas Sigismund III kõik Stefan Báthory ajal antu, lisades omalt poolt ka midagi juurde, näiteks Tarvastu piirkonna ja Ruhja (Rujena) mõisa koos külade ning muu juurdekuuluvaga (1588).¹⁴⁸ Samal aastal nimetati Jürgen Farensbach Liivimaa rüütelkonna hetmaniks ning ta sai 2000 taalri suuruse pensioni. Seega oli Farensbachist saanud Liivimaa aadli (poolakate mõistes šlahta) maakaitseväge hetman-ülemjuhataja.¹⁴⁹

Kümme järgnevat aastat Farensbachi elust möödus kuninga ametnikuna Võnnus ja Riias, kus ta osales Poola võimu kindlustamisel ning püüdis lahendada katoliiklaste ja luterlaste vahel tekkinud tülisid. Kui 1593. aastal tungisid Poolale alluvad Ukraina kasakad Ottomani impeeriumi aladele ja tekkis türklaste invasioonioht, värbas Farensbach kuninga käsul Liivimaalt palgasõdureid. Värvatud üksused liitis ta Jan Zamoyski vägedega ning liikus vastu Krimmi tatarlastele, kes, kuuldes võitlusvalmis Poola väliväge saabumisest, otsustasid vasturetketele mitte asuda.

Rootsi-Poola sõda

1598. aastal muutus ka Rootsi troonil valitsenud Sigismund III vastu suunatud riigisisene käärimine Rootsis sõjategevuseks, mis 1600. aastal kasvas Rootsi-Poola sõjaks. Sellest konfliktist ei jäänud kõrvale ka Jürgen Farensbach, kes võttis osa võitlustest Rootsis, tehes seda Sigismund III palgaarmee koosseisus tulevase Rootsi kuninga Karl IX¹⁵⁰ vastu. Ta osales ka rootslaste tagasitõrjumisel Liivimaalt aastail 1601–1602¹⁵¹.

¹⁴⁷ Vt **Interkl@sa. Polski portal edukacyjny**, kodulehekülg. Wojsko europejskie a wojsko polskie w XVI wieku.

<<http://eduseek.interklasa.pl/artykuly/artykul/ida/2236/idc/3/>>, (07.10.2006).

¹⁴⁸ **Kiili** 2007. Lk 13.

¹⁴⁹ Ühes 1598. aasta kirjas nimetas Poola kuningas Sigismund III Farensbachi järgmiselt: “.../ Jürgen (Georg) Farensbach, Palatin zu Wenden, Militär-Präfect des Livländischen Adels, Tarwastensischen und Rugenschen Capitaneus, welchen wir aufrichtig lieben /.../” (**Autori kirjavahetus J. Kiiliga**. 2005.)

¹⁵⁰ Karl IX (1550–1611), Rootsi kuningas aastail 1604–1611.

¹⁵¹ **Cederberg et al.** 1926–1929. Lk 89.

Konflikti sai alguse sellest, et Sigismund viibis valdavalt Poolas ning riigivalitsemise ohjad Rootsis oli enda kätte võtnud riiginõukogu, mida juhtis Sigismundi onu, Södermalandi hertsog Karl. Kuigi Sigismund oli luterliku Rootsi rahustamiseks sõlminud Uppsala kokkuleppe, mille kohaselt säilitas riik oma luteri usu, muutus vastasseis katoliikluse ja luterluse vahel Rootsis äärmiselt tõsiseks. Lisaks sellele soovis Rootsi aadelkond suuremat vabadust ja privileege. 1595. aastal Söderköpingis toimunud riigipäev kutsus kõiki kuninga vastu ja valis hertsog Karli Sigismundi tahte vastaselt oma eestseisjaks. Karl tahtis konflikti lahendada sõjaliste vahenditega, kuid ei saanud nõukogult piisavalt toetust. Mitmed riiginõukogu liikmed põgenesid Poola ning veensid Sigismundi kasutusele võtma otsustavaid vastumeetmeid. Kui hertsog Karl sai teada, et Poolasse pagenud Rootsi nõunikud kavatsevad Soome kaudu tuua Rootsi aladele Poola armee, otsustas ta vallutada Turu linna.

1598. aastal kutsus Sigismund III Varssavis kokku riigipäeva, kus arutati Rootsis toimuvat. Lubades Eestimaa anda Poolale, sai Sigismund riigipäevalt suurema maksuloo ja moodustas 5000–6000-mehelise väe. 1598. aasta augustis maabus Sigismund peamiselt Ungari ja Saksa palgasõduritest koosnevate vägedega Rootsis ning pärast Kalmari vallutamist jätkas liikumist põhja suunas. Tema umbes 7000-line vägi võitis 8. septembril 1598. aastal toimunud Stegeborgi lahingus hertsog Karli arvuliselt palju suuremat väge, kuid Sigismund osutas sugulase suhtes saatuslikku leebust ning lasi Karlil koos väeriismetega põgeneda.¹⁵²

Pääsenud Karl vedas Sigismundi ninapidi Stångebro all, kus ta tegi ettepaneku läbirääkimisi pidada, kuid asus 25. septembril 1598. aastal hoopis udu varjus rünnakule. Ta tegi seda hetkel, mil Sigismundi vägi oli laagrisse tõmbumas.¹⁵³ Hertsog Karli armees oli 12 000 meest Sigismundi 8000 vastu. Mõlemal oli kasutada ainult väike osa ratsaväge. Sigismundi palgasõdureid juhtis Jürgen Farenbach. Hertsog Karl ründas esimesena ja sai kiiresti võidu Stora Stångebro juures. Sealt edasi liikus ta Lilla Stångebro poole, kus Sigismundi üksused asusid headel positsioonidel kaitsele. Lahingu murdepunktiks oli hertsog Karli ratsaväe rünnak. Sigismundi ratsavägi võitluses ei osalenud ja lahing kaotati. Hertsog Karl kandis minimaalseid kaotusi, samas kui Sigismundi üksused kaotasid paar tuhat meest, kellest paljud uppusid jõkke. Ehkki Sigismundi palgasõdurid andsid endast parima, otsustas lahingu tegeliku saatuse paljude Sigismundiga kaasas olnud rootslaste tahe mitte sõidada omadega, mistõttu ei süüdistatud saadud kaotuses ka Jürgen Farenbachi.¹⁵⁴

¹⁵² Frost 2005. Lk 72.

¹⁵³ *Ibid.*

¹⁵⁴ Schiemann 1877. S. 70.

Rootsis lüüa saanud Farensbach naasis oma Karksi valdustesse. Seal jõudis temani kurb sõnum, et 13. oktoobril 1598. aastal oli surnud tema abi-kaasa Sophie.¹⁵⁵ Jätkuv sõjategevus Rootsiga ei andnud aga aega pikemaks leinaks. Sigismundilt saadud raha eest formeeris Farensbach 1599. aastal 400 meest koosneva ratsalipkonna. Paraku ei jõudnud see õigel ajal Soome ning ka seal läks võim üle hertsog Karli pooldajatele. Veelgi enam – hertsog Karlile oli kätte jõudnud soodne aeg ka Eestimaa valduses kanda kinnitada. Sigismund oli selliseks sõjaks täiesti ette valmistamata, sest Poola peamised sõjajõud viibisid sel ajal Moldovas. Kasutades ära kohaliku aadelkonna rahuolematust Poola võimu vastu, oli hertsog Karli jaoks igati soodne Eestimaal rünnakut algatada.

Rootsi-Poola sõjategevuse kandumine Eestimaale

Poolal oli oma piirimaade kaitseks Liivimaal (Põltsamaa ümbruses) 2000-meheline välivägi, mida juhtis Jürgen Farensbach.¹⁵⁶ Sigismund oli nimelt usaldanud Liivimaa kaitse juhtimise Farensbachile, kellel tuli täita äärmiselt raske ülesanne. Rahapuuduse tõttu oli võimalik palgata ainult 1400 ratsa- ja 1000 jalaväelast, kellele lisandus Riia linna 900 jalaväelast ja Kuramaa hertsogi 150 ratsanikku.¹⁵⁷ Aadelkonna ratsateenistus – ligi 1550 hobust – oli Poola-vastase meelolu tõttu ebausaldusväärne, mida kinnitasid ka hilisemad sündmused.

1600. aasta hilissuvel koondas hertsog Karl Eestimaale 12 000-mehelise sõjaväe ja otsustas alustada enne Poola põhijõudude saabumist kiiret pealetungi. 10 000-mehelise peaväega liikus Karl Tallinnast Pärnu suunas ning saatis 4000 meest Narva kaudu Laiusele. Septembri keskel paigutas Jürgen Farensbach oma väed erinevatesse Liivimaa linnustesse ning asus ise koos 750 jalaväelase ning 2000 ratsaväelasega Rauna linnusesse.¹⁵⁸

17. septembril 1600. aastal alustasid rootslased Pärnu piiramist. Linn alistus pärast piiramissuurtükiväe üksteist päeva kestnud tuld. 25. oktoobril liikus Rootsi armee edasi Viljandi alla, saates lõuna suunas pooleteisest tuhandest meest koosneva väe, mida juhtis Karl Gyldenhielm. Eesmärk oli üllatusrünnakuga vallutada Karksi, kuid see ebaõnnestus. Farensbach oli vahepeal koondanud oma väliväe (2000 meest) Helme juurde, kust jälgis mõlema Rootsi väe tegevust. Karksi alt ratsutas ta koos 1200 mehega

¹⁵⁵ *Ibid.*

¹⁵⁶ **Libe et al.** 1997. Lk 819.

¹⁵⁷ **Kruus** 1940. Lk 43.

¹⁵⁸ **Polish Renaissance Warfare**, kodulehekülj. Swedish wars 1600–1609. <<http://www.jasinski.co.uk/wojna/battles/1600-Sw/1600-Sw-02.htm>>, (16.09.2006).

taganevale Gyldenhielmile järele. Ööl vastu 29.–30. oktoobrit ründas ta Karksi lähedal rootslaste väge ning hävitas selle, kusjuures rootslased kaotasid üle poole oma meestest.¹⁵⁹ Kelchi kroonika kohaselt olevat Farensbach rootslaste lõksu meelitamisel kasutanud sõjakavalust.¹⁶⁰

Pärast võidukat lahingut liikus Farensbach Laiust toetama, kuid kuulis teel olles, et seda kaitsnud kohalikud aadlikud olid 30. oktoobril juba alistunud ning avanud sellega rootslaste tee Tartusse. Farensbach jättis 1000 meest Tartusse garnisoniks ning taganes ülejäänud 1500 mehega lõunasse. Hertsog Karl võttis sihiks Härgmäe ja Karksi.¹⁶¹ Viimast olevat kaitsnud Soomest pagenud rootslased (s.t Sigismundi pooldajad), kes osutasid meeletult vastu. Hertsog Karl korraldas Karksis kaks tormijooksu, kuni linnus oli lõpuks nõus alistuma.

Farensbach ise Karksis ei viibinud, kuna oli seotud välivägede juhtimisega ning võitles rootslastega mujal. Pea kaks aastakümnet olid Karksi valdused talle kuulunud. Ta oli selle koha arendamiseks päris palju ära teinud. Nüüd oli tema töö vili langenud rootslaste kätte, kes lossi rüüstasid.¹⁶² Varanduse kaotus tähendas ka sõjalist kaotust. Võnnusse jõudes oli Farensbachil alles ainult 600 meest, sest Liivimaa aadeldkond oli laiali läinud, samuti mitmed Poola üksused.¹⁶³ Alles hiljem, pärast liitumist Leedu suurhetmani Krzysztof Mikołaj Radziwiłli¹⁶⁴ üksustega, löödi rootslased Võnnu lähedal tagasi. Rootslastele jätkus sõda siiski edukalt, nad vallutasid suurema osa Liivimaast, 3. novembril 1600. aastal sealhulgas ka Viljandi. Farensbach saatis Tartu garnisoni tugevdamiseks 1100 meest, ta ise pidi aga oma madala võitlusmoraaliga armee pärast Riiga taganema.¹⁶⁵ Rootslaste

¹⁵⁹ *Ibid.*

¹⁶⁰ Farensbach olevat saatnud rootslaste juurde ühe oma ohvitseri, kes andis ülejooksikut teeseldes teadlikku valeinfot Karksi garnisoni nõrkusest, meelitades rootslasi seda ründama. Hertsog Karl saatiski oma vallaspoja Carl Gyldenhielmi koos ratsanikega Karksit üllatusrünnaku teel ära võtma. Rootslastel sattusid aga Farensbachi varitsusse. (Kelch 2004. Lk 342.)

¹⁶¹ Kruus 1940. Lk 45.

¹⁶² Kelchi kroonika kohaselt kogus hertsog Karl “/.../ väga rikkaliku saagi, muuhulgas ka väga suure varanduse, mis kuulus kindral Farensbachile, kes aga suutis valu säherduse kaotuse üle nõndaviisi maha suruda, et ta kellelegi, kes talt küsis, miks ta oma asju enne hertsog Carlouse tulekut kindlasse kohta ei viinud, andis vastuseks – ta olevat teinud seda selleks, et hertsog Carl näeks, et tal pole tegemist mingi kehva mehega.” (Kelch 2004. Lk 342.)

¹⁶³ Kruus 1940. Lk 46.

¹⁶⁴ Krzysztof Mikołaj Radziwiłł (1547–1603) oli Leedu suurhetman, Vilniuse vojevood ja Leedu asekaitses.

¹⁶⁵ **Polish Renaissance Warfare**, kodulehekülj. Swedish wars 1600–1609, (16.09.2006).

sõjalise edu tõttu hakkas Liivimaa aadelkond järk-järgult üle minema rootslaste poolele. Poolakad vastasid sellele rüüstamise ja tapmistega.

Talve saabumine võimaldas rootslastel jäätunud jõgesid ja soid pidi edasi liikuda ning hertsog Karl jõudis 1600. aasta detsembri lõpus koos 7000 mehe ja 80 suurtükiga Tartu alla, mis neli päeva hiljem kapituleerus.

Poolakate väliväe väiksus ning Liivimaa aadli reeturlikkus, mille oli tekitanud rahulolematuse rekatoliseerimise¹⁶⁶ ning maaküsimustega, oli andnud Karli vägede kätte suurema osa Liivimaast. Farensbach ise oli samuti luteri usu veendunud pooldaja.¹⁶⁷ Alles 1601. aastal õnnestus Sigismundil saada riigipäevalt sõjapidamiseks vajalik raha. Farensbach oli soovitanud Liivimaale suunduva armee suurust piirata 6000 mehega, sest suuremat väge oli laastatud Liivimaal raske ülal pidada.¹⁶⁸ Ülemjuhatajaks määratud Jan Zamoyskil olid aga Liivimaaga suuremad plaanid. Ta saatis kohe 800-mehelise abiväe ümberpiiratud Koknese alla, lõigates ära rootslaste ühendused. Peatselt saabus Koknese alla ka 6000-meheline Krzysztof Radziwili armee.¹⁶⁹

Rootsi naasnud hertsog Karl formeeris seal uue sõjaväe ning otsustas rünnata Riit enne, kui saavad Poola kuninga formeeritud abiväed. 1601. aasta 26. juuliks oli hertsog Karl koondanud Pärnusse 12 000-mehelise maaväe koos 20 suurtükiga. Vägesid juhtima oli kutsutud Nassau Johann (Nassau Moritzi vend¹⁷⁰).

Rootslaste edu tekitas tõsiseid lahkehelisid kohaliku aadelkonna ja Jürgen Farensbachi vahel. Kiili väitel plaanisid kohalikud Rootsi-meelsed aadlikud pärast Pärnu langemist 16. septembril 1601. aastal Farensbachi kõrvaldada ning üle minna hertsog Karli poolele.¹⁷¹ Olevat palgatud keegi teener, kes pidi Farensbachi ootamatu lasuga tapma, kuid atentaat ebaõnnestus.¹⁷²

¹⁶⁶ Vaenulik suhtumine vastureformatsiooni ja selle elluviimisel aktiivselt osalevatesse jesuiitidesse tulenes Poola poliitika kahepalgelisusest. Ametlikult lubati Põhja-Liivimaale luteri usku ja saksa keelt, kuid ametnikud soosisid igati katoliiklust. Pealegi tahtsid Leedu mõjukad vürstid Radziwiliid Poola-Liivimaad liita Suur-Leedu koosseisu ning muuta sel moel Poolast sõltumatuks. (**Autori kirjavahetus J. Kiiliga**. 2005.) Võimuvõitluse kohta Poola-Liivimaal vt ka **Helk** 2003 ja **Libe et al.** 1997.

¹⁶⁷ 19. aprillil 1582. aastal koostatud kirjas Taani kuningale Frederik II-le teatab ta muuhulgas nõrduvalt, et jesuiidid hõivavad kõik vallutatud maa kirikud. Vt **Helk** 2003. Lk 40.

¹⁶⁸ **Kruus** 1940. Lk 47.

¹⁶⁹ **Libe et al.** 1997. Lk 822.

¹⁷⁰ Nassau Moritz (Maurits van Nassau, 1567–1625) oli alates 1585. aastast Madalmaade *statthouder* (*Statthalter*).

¹⁷¹ **Kiili** 2007. Lk 13.

¹⁷² *Ibid.* Lk 13.

Ära ootamata Rauna juures asuvaid vägesid, lahkus Karl 16. augustil Pärnust ning liikus Salacgriva suunas, kus ta 20. augustil kohtus Gyl-denhjelmi üksustega. Nii seadsid rootslased ohtu Radziwilli varustusliinid ja taganemistee Riiga. Seetõttu lahkuski Radziwilli 23. augustil Võnnust ja liikus Riia poole. 21. augustil saabus koos kuninglike vägede peajõududega Farensbach ja asus koos 2000 mehega kaitsma Radziwilli väe tiiba.¹⁷³ 2. septembril jõudsid taganevad Radziwilli väed Riiga ja tegid seal ettevalmistusi rootslaste tõrjumiseks. Kuningas Sigismund andis ka Farensbachile korralduse asuda oma vägedega Riia linna kaitsma.¹⁷⁴

Augustis Riia lähistele jõudnud Farensbachi väli väes oli 1200 hästirelvastatud sakslast ja šotlast. Farensbach lasi linna kindlustada ning rajas välileeri.¹⁷⁵ 26. augustil ründas Farensbach Dünamunde juures Daugaval paiknevat Rootsi laevastikku, mis oli juba juunist alates Riia sadamat blokeerinud. Poola vägede suurtükiväetulega uputati üks Rootsi laevadest, mispeale rootslased lahkusid. 6. septembril jõudis Riiga hertsog Karli armee. Karl arvas, et teda toetavad ka linnakodanikud, kuid riialased ei olnud nõus pooli vahetama.

Riia linn oli kaitstud uute tugevate kindlustustega, samuti oli Farensbach rajanud linnaesisele Kubsbergi kõrgendikule välikindlustused ning mehitanud need 600 Šoti palgasõduri ja 15 suurtükiga.¹⁷⁶ Seetõttu said ilma piiramissuurtükkideta rootslased lootuda vaid üllatusrännakule.

9. septembril kella kahe paiku öösel ründasid 4000 rootslast Kubsbergi kindlustusi. Pärast vihast käsivõitlust löödi Šoti palgasõdurid tagasi linna. Farensbach saatis oma üksused vasturännakule. Nähes Poola kuninglike üksuste lähenemist, taganesid rootslased vallutatud kindlustustest.¹⁷⁷ Laevastiku abita oli rootslastel vähe lootust Riia vallutada, lisaks hakkas nälg tunda andma. Teade Zamoyski vägede lähenemisest sundiski rootslased Pärnusse taganema.

Poola riik oli kesksuvel formeerinud kantsleri ja kuningliku suurhetmani Jan Zamoyski juhtimisel 15 000-mehelise armee, mille kasutada oli 50 suurtükki ja 15 rasket piiramissuurtükki.¹⁷⁸ Zamoyskit abistasid välihetman Zolkiewski¹⁷⁹ ja Farensbach. 29. septembril 1601. aastal jõudis Zamoyski

¹⁷³ **Polish Renaissance Warfare**, kodulehekülj. Swedish wars 1600–1609. <<http://www.jasinski.co.uk/wojna/battles/1600-Sw/1600-Sw-05.htm>>, (16.10.2006).

¹⁷⁴ **Schiemann** 1877. S. 71.

¹⁷⁵ **Kelch** 2004. Lk 347.

¹⁷⁶ **Polish Renaissance Warfare**, kodulehekülj. Swedish wars 1600–1609.

¹⁷⁷ *Ibid.*

¹⁷⁸ **Polish Renaissance Warfare**, kodulehekülj. Swedish wars 1600–1609.

<<http://www.jasinski.co.uk/wojna/battles/1600-Sw/1600-Sw-06.htm>>, (16.10.2006).

¹⁷⁹ Stanislaw Żółkiewski (1547–1620), Kiievi vojjevood, krooni välihetman, alates 1618. aastast krooni suurkantsler.

armee 50 km kaugusele Riiast, kui saabus teade, et rootslased olid lahkunud kaks ööd tagasi. Hoolimata väe juures viibinud kuningas Sigismundi ja ka Farensbachi nõuannetest ei kiirustanud Zamoyski rootslasi jälitama ja saatis Zolkiewski alles 2. oktoobril luurele, asudes peajõududega liikuma järgmisel päeval. Nädal hiljem jõudsid Zamoyski väed Koiva (Gauja) jõe äärde. Nähes, et rootslased ei soovi lahingusse astuda, liiguti edasi Valmiera (Wolmari) ja Rauna (Ronneburg) suunas.

Hertsog Karl paigutas oma taganeva 11 000-mehelise armee laiali 11 kindlusesse, sealhulgas Tartusse, kus asus nüüd 3600-meheline ratsavägi Nassau krahvi Johanni juhtimise all. Seejärel lahkus hertsog Liivimaalt Rootsi.¹⁸⁰

Zamoyski liikus oma vägedega Valmiera alla. Linnus asus kõrgendikul ning oli kaitstud müüride ja sügava kraaviga. Seda tugevat linna kaitses Gyldenhjelm koos 1000 mehega. 18. oktoobril 1601. aastal piirasid Poola väeosad linna sisse. Zamoyski paigutas neli suurtükki otse linnuse vastu, saates neid toetama Farensbachi Šoti ja Šaksa palgasõdurite jalaväe. Ülejäänud nelja suurtüki kaitsmine usaldati Poola-Ungari arkebusiiridele. Külmunud maa muutis kaitsekraavide ja -vallide ehitamise aeglaseks ja raskeks.¹⁸¹ 18. detsembril, pärast seda, kui Valmiera müüre oli tulistatud suurtükkidest, andis Zamoyski käsu asuda tormijooksule. Linn vallutati ja rootslased võeti vangi.

Poola pearmee saabumine oli sõjaõnne pööranud viimaks poolakate kasuks. 1601/1602. aasta talvel tungis Zamoyski kiiluna rootslaste käes oleva Liivimaa keskossa. Rootsi vägede juhataja Nassau krahv Johann ei suutnud poolakaid takistada ning üksteise järel läksid Zamoyski kätte Alulinna, Kirumpää, Koivalinna ja Rauna kindlused. Poolakate võitudele aitas kaasa ka 1601. aastal alanud näljahäda, mille pärast hukkus kuni 10% rahvastikust.¹⁸² Tagasilööke koges ka Poola armee. 1601/1602. aasta külma talve, nälja, haiguste ja deserteerumise tõttu kahanes see 5000 meheni ning edasine ründetegevus muutus võimatuks. Zamoyski liikus seepeale Tartu piirkonda ja jäi kevadet ootama.

Viljandi piiramine 1602 ja Jürgen Farensbachi surm

Talve lõpul suundus Zamoyski oma vägedega Viljandi alla. Linna kaitses 800 rootslast. 1602. aasta veebruaris alustasid poolakad ettevalmistusi Viljandi piiramiseks. Nassau Johann proovis Viljandisse saata abivägesid,

¹⁸⁰ *Ibid.*

¹⁸¹ *Ibid.*

¹⁸² **Libe** *et al.* 1997. Lk 830.

kuid kevadine suurvesi ja rootslaste seas levima hakanud haigused ei võimaldanud seda teha.¹⁸³ Viljandi oli tollal Liivimaa ordu kõige tugevam kindlus. Poola juhtkond teadis, et linnuse vallutamine läheb kalliks maksma, kuid Zamoyskile ja Farensbachile oli tehtud ülesandeks see iga hinna eest teoks teha.

25. märtsil 1602. aastal jõudsid esimesed Poola üksused välihetman Zolkiewski juhtimisel Viljandi alla, mõni päev hiljem järgnes neile kogu peavägi. Raskesuurtükivägi saabus alles 19. aprillil. Poola laager asus Viljandist lõunas, sellest vasakul oli Zaporogi kasakate oma. Viljandist lõuna pool olevale kõrgendikule paigutatud suurtükid hoidsid kindlust linna vallutamise ajal tule all, tehes kaitsjatele seal abivägede saatmise võimatuks. 4. mail 1602. aastal vallutasid kasakad tormijooksuga ja piiramissuurtükiväe tule toetusel Viljandi linnamüürid ning alistasid linna, mis ei olnud tugevasti kindlustatud.

Seejärel asuti tegema ettevalmistusi Viljandi linnuse vallutamiseks. Tormijooksu eest kaitses linnust lõunast ja idast järv, põhjast ja läänest tugev topeltmüür ning -kraav.

Vallutatud Viljandi idaossa paigutati suurtükid linnuse esimese eelkindlustuse tulistamiseks. Pärast ägedat suurtükitulud vallutati see 12. mail. Poola ratsanikud ja Farensbachi Saksa ratsanikud tulid hobustelt maha ja ründasid kindlust koos jalaväega, kuid kaitses olnud rootslased lõid nad korduvalt tagasi.

16. mail purustati suurtükiväetulega teise eelkindluse torn, mille järel asusid poolakad uuele tormijooksule. Rootslaste tabavast musketitulest hoolimata tormasid poolakad sügava vallikraavi kaudu linnuse suunas ning murdsid rammalgiga läbi värava. Samas sattusid ründajad kõrval asuvast bastionist tulistavate rootslaste tiibtule alla ja jalaväelastena rünnakus osalenud husaarid sunniti peatuma. Jürgen Farensbach oli tahtnud juba varem oma meeste innustamiseks isiklikult tormijooksu juhtida, kuid Zamoyskil oli õnnestunud teda seni tagasi hoida. Nähes uut avanevat võimalust linnust vallutada ning olles kibestunud paljude oma *Landsknecht* 'ide ja ratsanike langemise üle, asus Farensbach koos oma staabiohvitseri Woldemar von Mengdeniga¹⁸⁴ innustunult rünnakule.

Jürgen Farensbach juhtis vallikraavis isiklikult tormijooksule minevat jalaväge, kui linnusest lastud kuul – väidetavalt tulistas selle tema endine kaaslane Odert von Tödwen, Loodi mõisa omanik¹⁸⁵ – tabas teda paremasse kätte ja tungis edasi kehasse. Surmavalt haavata saanud Farensbach viidi

¹⁸³ *Ibid.*

¹⁸⁴ Arvatavasti oli tegemist Wolmar von Mengdeniga, kes langes Viljandi all aadlipkonna ooberstleitnandina 8. mail 1602. aastal. (*Genealogisches Handbuch ...*, kodulehekülj.)

¹⁸⁵ *Körber* 1885. S. 254.

seepeale Poola laagrisse.¹⁸⁶ Rootslastel õnnestus see tormijooks tagasi tõrjuda. Poolakad kaotasid tuhatkond meest ning haavata olid saanud ka paljud teised Poola sõjaväe ohvitserid, isegi Zamoyski leidis oma riietest püstolikuuli.¹⁸⁷

17. mail asusid poolakad uuesti tormijooksule, mis ebaõnnestus ka sel korral (vt joonis 1).¹⁸⁸ Seejärel asus Viljandi garnison poolakatega läbirääkimisi pidama, et võita nii aega purustatud linnuseehitiste parandamiseks. Seda märgates nõudsid poolakad rootslastelt kiiremat vastust. Samal ajal plahvatas kindluses püssirohi ning mõned rootslased kukkusid plahvatusel tulemusel vallikraavi. Zamoyski käsul jäeti nad ellu, et mitte rikkuda läbirääkimisi. Uute pommitamiste kartuses alistuski Viljandi kindlus pärast kolmekuulist piiramist.

Farensbach kuulis surmavalt haavatuna Viljandi kindluses toimunud plahvatuselt. Tal oli hea meel, et ei olnud ennast asjata ohverdanud. Vaatamata kõikide kohale toodud arstide pingutustele ei suudetud teda enam päästa. Enne surma jõudis ta dikteerida kirja Poola kuningale, milles palus oma lastele eestkostet, samuti palus ta kuningal hea seista oma sõbra David Hilcheni¹⁸⁹ eest. Kuninglik suurhetman Jan Zamoyski olevat talle emmates öelnud: „Farensbach, vapraim mees, kui ihaldatav on sõjamehele selline surm, enam, kui minu elu! Sa oled oma halli pea, nagu julgele sõjamehele sobib, Marsile ohverdanud, mina aga elan, ehkki lootsin samuti kui sina, pigem oma elu isamaa eest anda kui rahulikult kodus voodis surra.”¹⁹⁰ 17. mail 1602. aastal, niisiis samal päeval, kui linnus langes, suri kuulist tabatud Jürgen Farensbach haavadesse.¹⁹¹ Odert Tödwen langes vangi ja hukati Jan Zamoyski käsul.¹⁹²

¹⁸⁶ Schieman 1877. S. 72.

¹⁸⁷ **Polish Renaissance Warfare**, kodulehekülg. Swedish wars 1600–1609. <<http://www.jasinski.co.uk/wojna/battles/1600-Sw/1600-Sw-06.htm>>, (16.10.2006).

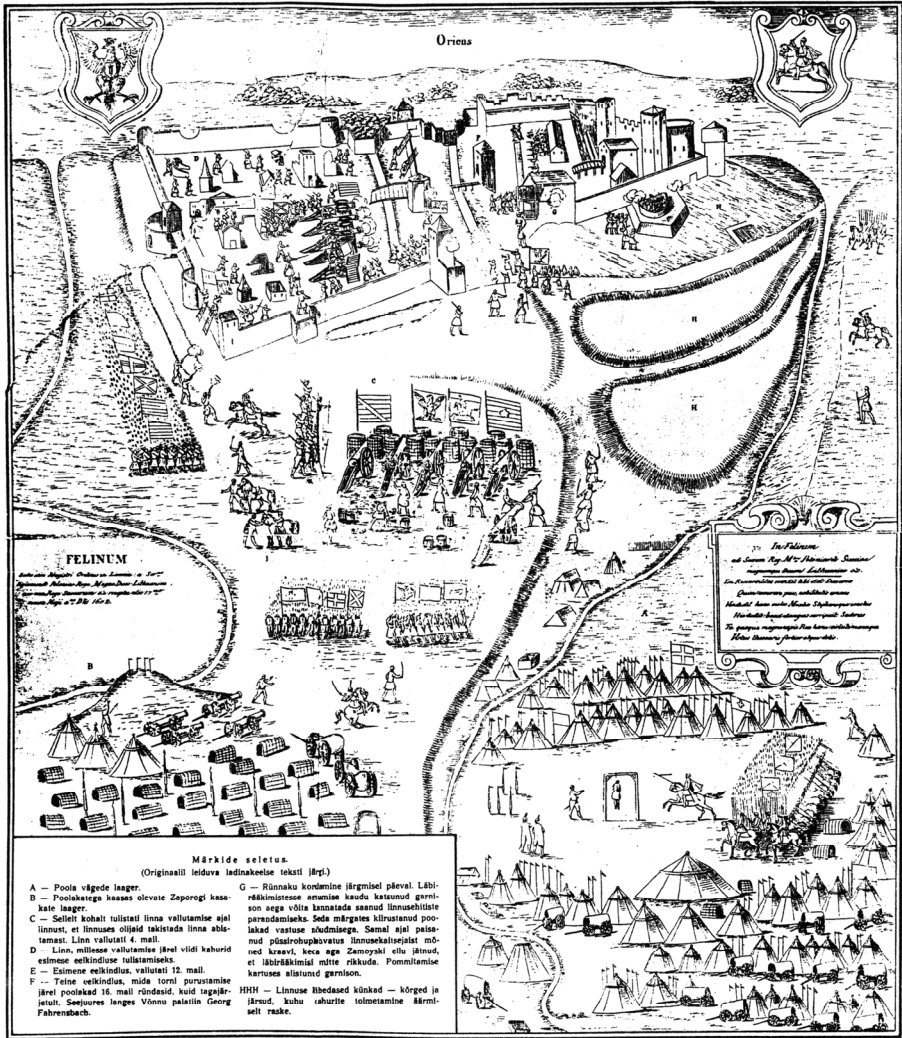
¹⁸⁸ Vt Jacobus Lauruse gravüüri (1602) Viljandi vallutamise kohta 17. mail 1602. Vt Libe *et al.* 1997. Lk 818–819.

¹⁸⁹ David Hilchen agiteeris Liivimaa põhikorda (*Constitutiones Livoniae*) kohalike sakslaste jaoks soodsamaks muutma ja sattus seetõttu mitmel korral kohtu alla.

¹⁹⁰ Kiili 2007. Lk 13.

¹⁹¹ Schieman 1877. S. 72.

¹⁹² Kiili 2007. Lk 13.

Joonis 1. Gravüür Viljandi vallutamise kohta.

Poola-Rootsi sõda jätkus kuni 1611. aastani. Pärast seda toimus sõjategevus veel aastatel 1620–1622 ja 1625–1629, kuni Gustav II Adolf ja Sigismund III sõlmisid Altmargis 1629. aasta septembris kuueaastase vaherahu. Sellega läks põhja pool Daugava (Väina) jõe olev Liivimaa, sealhulgas kogu Eesti mandriala, lõplikult rootslastele.

Kokkuvõte

Kõik rahvad vajavad kangelasi. Eestlaste jaoks on üheks selliseks Jürgen Farensbach, kelle elu- ja teenistuskäiku on ülevaatlikult kajastatud käesolevas artiklis. Jürgen Farensbach oli sündinud Läänemaal, ta oli arvatavasti kohalikku päritolu, seega eesti juurtega aadlik. Ernst ja August Seraphimi järgi polnud ta eriti suur keeleoskaja, peale saksa keele valdas ta vaid eesti keelt.¹⁹³ Farensbach tegi küll pikaajalist koostööd poolakatega, kuid rääkis siiski saksa keelt ning oli usutunnistusest luterlane.

Joonis 2. Jürgen Farensbachi gravüür.

Farensbachi võib pidada edukaks sõjapealikuks, kui jätta arvestamata mõned olulised kaotatud lahingud (nt 1598. aastal Stangerbos). Nagu väidavad allikad, oli tal lisaks Šotimaast Ungarini ulatuvale väejuhikuulsusele ka tähelepanuväärne võime saada hästi läbi oma palgasõduritega. Seetõttu taheti tema alluvuses võidelda, isegi kui tema antud ülesandeid oli raske täita või ülesannete motiivid olid küsitavad. Kahtlemata teeb Farensbachist rahvusvaheliselt hinnatava sõjapealiku tema osalemine Venemaa ajaloos pöörd-

¹⁹³ **Seraphim, E.; Seraphim, A.** 1893. Aus der Kurländischen Vergangenheit: Bilder und Gestalten des 17. Jahrhunderts. Stuttgart: J. G. Cotta. S. 20.

punktiks olnud Molodi lahingus ja Poola kuningakriisi ajal toimunud Byczyzna lahingus.

Farensbachist on säilinud haruldane gravüür, mis on pärit tema sõbra David Hilcheni koostatud biograafiast (vt joonis 2).¹⁹⁴ Teadaolevalt ei ole säilinud rohkem pilte 16. sajandi väepealikest, kes oleksid olnud Eestimaalt pärit, tõenäoliselt eesti juurtega ja kõnelenud ka eesti keelt.

Kirjandus

- Adamson, A.** 2005. Hertsog Magnus 1540–1583. Tema elu ja aeg. Tallinn: Argo.
- Adamson, A.** 2006. Liivimaa mõisamehed Liivi sõja perioodil. – *Acta Historica Tallinnensia* 10. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut.
- Arbusow, L.** 1890. Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Mitau: Verlag von Jonck und Poliewsky.
- Brzezinski, R.** 2002. Polish Armies 1569–1696. Vol 2. Cardiff Bay: Osprey Publishing.
- Bunge, F. G. von.** 1845. Est- und livländische Brieflade. Bd. 4: eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands in Uebersetzungen und Auszügen. Bund VI. Johann Neckmanni Riia linna kroonika 1574–1589. Reval: Kluge und Ströhm.
- Cederberg, A. R. et al.** 1926–1929. Eesti biograafiline leksikon. Tartu: Loodus.
- Hilchen, D.** 1609. Vita illustris et magnifici herois Georgii Farensbach, Palatini olim Vendensis etc. quam David Hilchen, secretarius S. k. M. notarius terrestris Vendensis descripsit: eidemque stemma, litteras extremas atque epitaphia adjecit. Zamoscii.
- Frost, R. I.** 2005. Põhjasõjad. Sõda, riik ja ühiskond Kirde-Euroopas 1558–1721. Tallinn: Kunst.
- Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften.** 1929. Teil 1. Livland. Görlitz.
- Digitale Bibliothek – Münchener Digitalisierungszentrum (MDZ). <http://mdz1.bib-bvb.de/cocoon/baltlex/Band_bsb00000559.html>, (14.09.2006).
- Helk, V.** 1988. Zwei Musterrollen von Hapsal und der Wieck aus dem Jahre 1563. – *Ostdeutsche Familienkunde* 3/1988. Neustadt a.d. Aisch.
- Helk, V.** 2003. Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas. Tartu: Ilmamaa.

¹⁹⁴ Gravüüri ümbriseb ladinakeelse tekst, mille võib eesti keelde tõlkida järgmiselt: “Georgius Farensbecius, Karksi pärija, Võnnu vojevood, Liivimaa rüütelkonna, Tarvastu, Ruhja etc valitseja.” Gravüüri all asuv ladinakeelne tekst kõlab eesti keeles järgmiselt: “See maal esitab Farensbecciuse elava ilme, temale sarnaseid on Liivimaa sünnitanud haruharva.” [*Autori tõlge*]

Interkl@sa. Polski portal edukacyjny, kodulehekülg.

Wojsko europejskie a wojsko polskie w XVI wieku. Starcia zbrojne wojsk polskich i europejskich.

<<http://eduseek.interklasa.pl/artykuly/artykul/ida/2236/idc/3/>>, (07.10.2006).

Johansen, P. 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Reval: F. Wassermann.

Johansen, P. 2005. Kaugete aegade sära. Tartu: Ilmamaa.

Kelch, Chr. 2004. Liivimaa ajalugu. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Kiili, J. 2005. Farensbachid Vana-Liivimaa ajaloos. Ettekanne Läänemaa Muuseumi XII ajaloo-konverentsil, 2. juuli. Haapsalu.

Kiili, J. 2006. Vaimõisa mõisa ajaloost. – Läänemaa Muuseumi Toimetised X. Haapsalu: Läänemaa Muuseum.

Kiili, J. 2007. Jürgen Farensbach – mees Haimrest, kellest kirjutatakse kogu Euroopas. Nädaline, 10. veebruar. Lk 8, 13.

Koiti, J. 1951. Mõisamehed. – Tulimuld, nr 4. Lund.

Kreem, J. 2002. The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century). – Tallinna Linnaarhiivi toimetised 6. Tallinn: Ilo.

Kruus, H. 1924. Vene-Liivi sõda: (1558–1561). Tartu: Loodus.

Kruus, H. 1940. Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Körber, M. 1885. Bausteine zu einer Geschichte Oesels, fünf Jahrhunderte, von der heidnischen Vorzeit bis zum Frieden von Nystädt. Arensburg: (Typographie des Arensburger Wochenblattes).

Laidre, M. 2000. Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. – Akadeemia, nr 5. Tartu.

Lemchen, Laurentio M. 1599. Trosst Schriffit Dem Erleuchte Wollgeboren Gestrengen vnd Edlen herrn Goergen Farensbach, Erbherren auss Karkus, Obristen Woywoden in Liefelandt zu Wenden/ Köningl. Mayest. Kriegsobersten vber die Liefelandische Ritterschaft/ zu Taruest vnd Rügen Starosten. Riga.

Libe, J. et al. 1997. Eesti rahva ajalugu 3. Vana Liivimaa Eesti riikondliku lahus-tumise ajastul. Tallinn: Ilo Print.

Lossius, J. 1878. Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.

Polisharmies.ds4a.com, kodulehekülg.

Battle of Byczyna (Pitschen).

<http://polisharmies.ds4a.com/polisha...h_army_p1.html>, (14.03.2006).

Polish Renaissance Warfare, kodulehekülg. <<http://www.jasinski.co.uk/wojna/>>, (15.09.2006).

War with the Gdansk Rebels 1576–78.

<<http://www.jasinski.co.uk/wojna/battles/1577-Gdansk/1577-Gdansk1.htm>>, (15.09.2006).

Swedish wars 1600–1609.

<<http://www.jasinski.co.uk/wojna/battles/1600-Sw/1600-Sw-02.htm>>, (16.09.2006).

<<http://www.jasinski.co.uk/wojna/battles/1600-Sw/1600-Sw-05.htm>>, (16.10.2006).

<<http://www.jasinski.co.uk/wojna/battles/1600-Sw/1600-Sw-06.htm>>, (16.10.2006).

Russow, B. 1993. Liivimaa kroonika. Tallinn: Hotger.

Schiemann, Th. 1877. Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechzehnten Jahrhunderts. Mitau: E. Behre's Verlag.

Sepp, H. 1937. Stephan Báthory ja Gustav Adolfi Pihkva-vastased operatsioonid. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.

Seraphim, E. 1897. Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit: ein Bild Ehtlands in der ersten Zeit schwedischer Herrschaft. Reval: Franz Kluge.

Seraphim, E.; Seraphim, A. 1893. Aus der Kurländischen Vergangenheit: Bilder und Gestalten des 17. Jahrhunderts. Stuttgart: J. G. Cotta.

Tallinna Linnaarhiiv. Fond 230. Nimistu 1. BG (Polonica).

Ungern-Sternberg, P. von. 1915. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. 8, H. 1, 2. Reval: Franz Kluge.

WIEM. Portal wiedzy, kodulehekül.

Jerzy Farensbach.

<http://portalwiedzy.onet.pl/39212,,,,farensbach_jerzy,haslo.html>, (07.10.2006).

Wikipedia, kodulehekül.

Battle of Molodi. <http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Molodi>, (12.10.2006).

Battle of Byczyna (Pitschen).

<http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Byczyna>, (17.09.2006).

Xenophon Military History, kodulehekül.

<<http://www.xenophon-mil.org/rushistory/battles/ivanbook.htm#armylist>>, (18.10.2006).

Leitnant **Andres Parve** (MA)

Kaitsejõudude Peastaabi vanemstaabiohvitser